

ר' יוסף בן אברהם ששפורטש תולדותיו ותשובותיו

=====

נספח א

=====

באוסף כתבי היד של משפחת ששפורטש ששון מצוי כתב יד, המכיל תשובות שמרביתן נכתבו על ידי רבי יוסף בן אברהם ששפורטש, וחלקן הקטן משל הרמב"ם, הרמב"ן, הרשב"א, הרשב"ץ והרשב"ש¹. רבי יוסף בן אברהם ששפורטש הוזכר כשואל וכמחפלים בתשובות הרשב"ץ, הרשב"ש ור' צמח בן שלמה דוראן, אולם ספר תשובותיו נשתקע, ולא היה ידוע עד כה לביבליוגרפים היהודיים, ושמו לא הוזכר על ידי כותבי תולדות הספרות הרבנית, ותולדות אישים יהודיים².

1. כתב היד רשום "באהל דוד" כרך ב עמ' 768 ומספרו 612. תודתי נתונה למר דוד סלימאן ששון, על הרשות שנתן לי לצלם ולפרסם את כתב היד. תצלום כתב היד מצוי במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים וסימנו ס' 8882, מסרט זה צלמתי את כתה"י. כתה"י כתוב כתיבה ספרדית רהוטה והועתק כנראה במאה ה-16, רובו הגדול ניתן לקריאה, מלבד מספר קטעים שנשתבשו בראשיתו ובסופו. בשוליים נמצאות הוספות והערות מאוחרות יותר. בסופו מצויה רשימת התשובות וסימניהן שנכתבה על ידי כותב ההערות. רשימה זו שימשה בסיס לציון סימני התשובות. בגוף כתה"י יש רישום של סימנים ומספרי הדפים באותיות, אולם מאחר והסימנים אינם רצופים, בחרתי לציין כל מקום בכתה"י לפי סימן התשובה הרשום בסוף כתה"י בתוספת מספר העמוד המצוי בתחתית כל עמוד. מספרי העמודים צוינו גם "באהל דוד", שם מצוי גם תאור מפורט של כתב היד וציון התשובות שאינן של ר' יוסף ששפורטש. תשובותיו של ר' יוסף ששפורטש הועתקו כנראה מן המקור. בראשן אין כתובת, אלא פניה ישירה לשואל, בסוף התשובה מצויין כי על גב הכתב או הקונטרס, כתוב למי ולהיכן נשלחה התשובה. ר' יוסף ששפורטש כתב את היום והשבוע לפי פרשת השבוע בו נכתבה התשובה, אולם ציון השנה חסר.
2. אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 100, לא הבחין בין ר' יוסף בן נתנאל ששפורטש מתנס לר' יוסף בן אברהם ששפורטש מהונין ותלמסאן. פרטים מועטים על ר' יוסף ששפורטש מובאים בספרו של נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, ד, עמ' רס, סי' תקעא.

חשיבותן ההיסטורית של חשובות ר' יוסף שפורטש היא, שעם חשיפתן הולך ומתברר תהליך הקיום היהודי של קהילות בינוניות וקטנות, הרחוקות ממרכזי הרוח וההוראה היהודיים. תשובותיו מאשרות בבירור את ההנחה שנקבעה לעיל, בדבר קיום מרכזי רוח משניים נוספים על המרכז הרוחני באלג'יר; בהם ישבו חכמים ומורי הוראה, שכתבו תשובות בהלכה לקהילות קרובות ורחוקות שסביבן, ויחד עם זאת עמדו בקשרים הדוקים עם המרכז הרוחני הראשי שבעיר אלג'יר, פנו אליו בשאלות, וסייעו בהעברת שאלות מן הישובים המרוחקים למרכז באלג'יר.³

תשובות אלו הן דוגמא לתשובות של חכמי המרכזים המשניים, וכמותן נתחברו במרכזים בקונסטנטיין או בגאיה. עיקר פעולתו של ר' יוסף שפורטש היתה בעיר הנמל הוננין וחלקה גם בתלמסאן הבירה, אשר הסבר מקומן בתולדות היהודים באפריקה הצפונית, נותן את הרקע להבנת התפתחות המרכז הרוחני בהוננין.

הישוב היהודי בהוננין ומקומו בתולדות היהודים באפריקה הצפונית

העיר הוננין שכנה על שפת הים התיכון צפונית לתלמסאן. מיקומה הגיאוגרפי של העיר וקרבתה לתלמסאן, ששימשה עיר בירה ומרכז מסחרי, קבע למעשה את תפקידה של הוננין כעיר הנמל המרכזית בתקופת שלטון בני זייאן במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה.⁴ המלחמות המרובות שביין בני מריין במרוקו לבני זייאן במאה הארבע-עשרה, הביאו לירידה מסויימת בחשיבותן המסחרית של ערי הנמל והראן והוננין, היות והסוחרים חששו לחייהם ולסחורתם, והעדיפו לעבור לערי הנמל המזרחיות יותר, ברשך ואלג'יר.⁵

3. עיין לעיל בפרק אלג'יר מרכז לתורה ולהלכה, עמ' 174.

4. Anselm Adorno נוסע מפלנדריה, סייר בצפון אפריקה בשנת 1470, ציין את הוננין כחנת ביניים מסחרית בשביל מלכות תלמסאן. ראה: ברונשוויג, Recites, עמ' 208.

על חשיבותה המסחרית של הוננין בקשרים עם ספרד עיין לפי המפתח הגיאוגרפי בספרו של: דיפור, L'Espagne.

5. דיפור, שם, עמ' 367.

כאשר והראן נכבשה על ידי הספרדים בשנת 1509, נטשו תושבי הונין את עירם, והעיר נשארה ריקה ושוממה, מלבד מספר קטן של חיילים אשר מלך תלמסאן השאירם בעיר, על מנת להודיע לו על בוא ספינות סוחרים. כאשר היתה מגיעה ספינה, המלך היה שולח פקיד לגבות את המכס. בשנת 1515, בזמן ביקורו של ליאון האפריקני בהונין, הגיעה לנמל ספינה מגינואה, והמכס שנגבה ממנה הגיע לכדי חמשה-עשר אלף דוקטים זהב. ליאון האפריקני ציין שספינות ונציאניות, אשר נהגו להגיע לנמל הונין ולסחור שם, הפסיקו את מגעיהן עם הונין מאז הכיבוש הספרדי של והראן, מחשש של מפגש עם חיילים ספרדים.⁶

העיר הונין נחרבה עד היסוד על ידי הספרדים שהחזיקו במקום בין השנים 1531 - 1534.⁷

במקורות היהודיים מן המאה הט"ו מוזכרת הונין פעמים רבות. נטישתה על ידי תושביה וחורבנה הביא יחד עמו לחורבן הקהילה היהודית. כיום השם הונין איננו מצוי במפות, והמקום מצויין במפות בשם בני סאף, המצוי מערבית לוהראן ומזרחית למלילה. המסחר הימי היה מקור כלכלי חשוב לבני הקהילה היהודית, וסייע לקשרים הטובים שביין הקהילה לשלטונות.⁸ אחת מסחורות היצוא העיקריות היתה החיטה, אשר היתה מוטענת בנמל הונין על אניות שהביאוה לארצות אירופה הנוצרית. המכס על החיטה היה רב כנראה יותר מאשר על סחורות אחרות, ולכן סוחר תלמסאן היהודיים השתדלו להרבות ביצוא החיטה וטובין אחרים, על מנת שיוכלו להגביר את הכנסות השלטון, ולהביא לו מגדנות ובגדים על מנת למצוא חן בעיני המלך.

6. ליאון האפריקני, עמ' 329.

7. מארסיה, R.A.Recherche, 1928, עמ' 333 - 350.

8. על יחסי ר' אברהם ששפורטש ובנו ר' יוסף עם השלטונות עיין להלן.

הגברת יצוא החיטה ומוצרים אחרים, העמידו את סוחריו הוננין בפני דילמה קשה, מחד, הפיקו טובת ההנאה מן היצוא, אולם מאידך, הדבר העמידם בפני סכנות חמורות, מכיוון שההמון המוסלמי בהוננין העליל על היהודים, שציידו את הספינות הנוצריות, על מנת שיוכלו לבוא ולתקוף את ערי החוף המוסלמיות בצפון אפריקה. עלילה זו סיכנה את יהודי תלמסאן ואת ר"א אברהם בר יוסף ששפורטש, שהיה מגדולי הסוחרים בהוננין, ששהה בתלמסאן בזמן ההסתה. הסכנה הביאה את בני הקהל בתלמסאן להסכים הסכמה, שלא יטעין אף אחד מן הסוחרים היהודיים חיטה בנמל הוננין על אניות המובילות אותה לארץ אחרת עד תום שנה מיום ההסכמה, הסכמה זו הקשתה על הקהל, משום שהיא העמידה בספק את המשך קיום היחסים הטובים עם השלטונות, ולכן נשמעו דעות בקהל שיש מקום לבטלה.

בסופו של דבר, התברר שהצטיידות הספינות הנוצריות בהוננין, לא היתה מכוונת למלחמה נגד המוסלמים, והסכנה חלפה. לפיכך ר"א ישועה בן משה, מחשובי הקהל, שאל את הריב"ש אם אפשר להתיר ולבטל את ההסכמה לפני תום השנה⁹. בעיה נוספת, שנבעה מיצוא החיטה, נגרמה על ידי הקטנת היצע החיטה למכירה בהוננין ובערים אחרות בתקופת חג הפסח, כאשר מלאי החיטה מן השנה הקודמת נתמעט, ואילו היבול החדש עדיין לא היה ראוי לקצירה ולטחינה. הדבר הביא לעליית מחירה של החיטה. העלאת מחירי החיטה, מקור המזון העיקרי, שימשה עילה להסתה של ההמון המוסלמי נגד היהודים, בטענה שהם האשמים העיקריים בייקור החיטה, בגלל הריוח שהרוויחו ממכירתה לארצות הנוצריות. הסכנה הנוספת הביאה להתקנת תקנה חדשה, שהגבילה את יצוא החיטה במשך שנה מיום ההתקנה, ולפיה כל סוחר לא יכול היה לייצא יותר מספינה אחת טעונה חיטה.

הגבלת היצוא הביאה לתהליך הפוך של הוזלת מחירים, שהיקשה על הסוחרים במכירת מלאי החיטה שברשותם, והביא אף לפשיטת רגל. לכך התעורר רצון מחודש לבטל את התקנה שהגבילה את היצוא¹⁰.

9. ריב"ש קעח.

10. ריב"ש קפה. במקור נכתב הביטוי "ג'נביל אחד", יש להניח שמקורו של הביטוי במלה הצרפתית Navire שמשמעותה ספינה או כלי שליט, או במלה Naval שמשמעותה דומה.

נמל הוננין שימש אף ליבוא, אחת הסחורות אשר יבואן היה מיועד ליהודים, היה יין שהובא בספינות נוצריות, ומדי פעם התעוררה בעיית כשרות היין, בעקבות היעלם של הפתקים והחותמות שהעידו על כשרות היין, ועל שהחביות לא נפתחו בידי גויים, והפכו ליין נסך¹¹.

המסחר ביין אף הוא שימש בסיס למתיחות ביחסים בין היהודים למוסלמים, אשר שחיתת היין אסורה עליהם, ובעקבות זאת הותקנה תקנת חרם שלא למכור יין לגויים, אולם היו יהודים שבקשו מן הקהל להתיר להם למכור יין לגויים. אחד מעשירי הקהל, ר' בוניט, נקנס על ידי השלטונות באלף דינרי זהב, וקרוב לודאי שהדבר היה בעוון מכירת יין לישמעאלים¹².

המרכז המסחרי בהוננין שימש גם כבסיס יציאה לסוחרים ושיירות שיצאו אל נאות המדבר בסהרה, והדבר הביא גם להתעוררות בעיות הלכתיות בקשר להליכה בשיירות בשבת, האם יש למחות בידי היהודים המחללים שבת שלא יצאו בשיירות¹³. הסכנה שהיתה כרוכה בהליכה במדבריות מן השודדים ורוצחים, הביאה גם לשאלות מהוננין בדבר גורל העגונה, או חלוקת הרכוש, שנשאר לאחר מות הסוחר או השליח, שנרצחו או מתו במדבר¹⁴.

11. רשב"ש תקנ; יכו"ב א: קיט, קכ.

12. רשב"ש קע, תקט, תקנ. הדחף והעניין הרב במכירת יין לגויים על אף הסיכונים הכרוכים בכך, נובע כנראה מן העובדה שחלק מן היין שהגיע בספינות מספרד, נאסר על היהודים בשל הבאתו ממקור בלתי כשר, כגון: גת או יקב של אנוסים אשר יינם מוטל בספק נסך, חביות יין שנפתחו בדרך ועוד גורמים אחרים שהפכו את היין המיובא ליין נסך. כמויות יין גדולות שלא ניתן היה למכרן ליהודים, דחפו את סוחר היין לעבור על חוקי המדינה והאיסלם ואף על תקנות הקהל, ולנסות למכור את היין לגויים אשר כנראה גילו נכונות לקנותו על אף האיסור המוסלמי לשותו.

13. ריב"ש יז.

14. תשב"ץ ג: קמה; רשב"ש תקיד.

חשיבותה של הוּנִיָן כמרכז מסחרי הביאה לטביעת מטבעות מיוחדות של הוּנִיָן¹⁵.

הקשרים המסחריים של הוּנִיָן הביאו בעקבותיהם לחיזוק הקשרים בין הוּנִיָן לקהילות היהודיות בסהרה, תואת, תפילאלת, וקהילת פאס, וכתוצאה מכך שימשה הוּנִיָן כתחנת מעבר של השאלות והתשובות בדרכן לאלג'יר וממנה¹⁶.

אנשי הקהילה היהודית בהוּנִיָן

האישיות הבולטת ביותר בקהילה היהודית בהוּנִיָן בראשית המאה ה־18 היא דמותו של החכם ר' משה גבאי¹⁷, אשר היה תלמיד חכם מובהק ומוכר עוד בהיותו בספרד¹⁸. בהיותו בהוּנִיָן היפנה ר' משה גבאי שאלות רבות אל הריב"ש והרשב"ץ, ויש עניינים בהם ר' משה גבאי חולק על הרשב"ץ, והריב"ש תומך בדעתו ומסתייג מעמדת הרשב"ץ¹⁹. על משפחתו אין ידיעות רבות מלבד העובדה שהיה אחי חמותו של הרשב"ץ, היא אשתו של ר' יונה דיסמישטרי.

בקיאותו במסחר ובהוויות העולם, יושרו האישי ובקיאותו ההלכתית הביאו לכך ששניים מן הסוחרים באלג'יר, אשר משפטם הובא לפני שר העיר באלג'יר שמינה את הרשב"ץ לדון בדבר, בקשו לצרף לרשב"ץ את ר' משה גבאי כדיין, למרות שידעו על קרבת המשפחה ביניהם²⁰.

15. תשב"ץ ג: קלד.
16. עיין במאמרי, פאס וקשריה עם אלג'יר במאה ה־18, וכך לעיל עמ' 228.
17. עיין עליו, הרשמך, הריב"ש, עמ' קיד; אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 98-99; י" בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 299, 529 הערה 21; הירשברג, תולדות א, עמ' 287, 390 הערה 19. ח' מיכל, אור החיים, מס' 281.
18. עיין בשירו של ר' שלמה דיאפרה, הובא על ידי ברנשטיין, דיואן, עמ' 54-58 ובמבוא עמ' 12. במכון לתצלומי כה"י מצוי פרוש על רש"י לתורה שחברו ר' משה בן שם טוב גבאי. לפי אפשטיין, שם, זהו שמו המלא של ר' משה גבאי בו אנו עוסקים, אולם לא ברור מניין שאב אפשטיין שאכן אביו נקרא שם טוב.
19. ריב"ש מז-נב, קפב, היו מחלוקות נוספות שלא הוזכרו בריב"ש, כגון תשב"ץ א: פג.
20. שם, קנב.

תכונותיו של ר' משה גבאי הביאוהו לצאת להגנת הגר ר' אברהם צרפתי, נגד הנאמנים באלג'יר, אשר זלזלו בנדויו של הגר מכיוון שלא הכירו בו כתלמיד חכם. הרשב"ץ מתאר בחבוריו את דבריו התקיפים של ר' משה גבאי למען הגר:

קול רעמך שמעתי להבות אש חוצב
ושן עלינו תחרוק ומרה תזרוק ואבני מחצב
וכל שומעך תצלנה אזניו ואל לבו יתעצב
ולא ימצא ידיו ורגליו לעמוד לפניך ולהתיצב.
בתקופת שהותו בהונין, קבל ר' משה גבאי על עצמו להנהיג את יהודי הונין, והרשב"ץ כתב לו "ראיתך גודר פרץ ומחזיק בדק בקיעי עירך".
לכן בקשו להקפיד ולהתריע כנגד מנהג השחתת הפיאות שהיה נפוץ באותה תקופה בקהילות אלג'יריה. ניתן להניח שהשיב לשאלות בהלכה של בני הקהילות השונות²¹.

משפחת שולאל

משפחת שולאל, ממנה יצאו הנגידיים במצרים בסוף המאה הט"ו, הינה אחת מן המשפחות אשר חלק ממנה התגורר בהונין וחלק אחר באחותה תלמסאן. גם במאיורקה אנו פוגשים את ר' אברהם הכהן שולאל, אשר כנראה שהה שם תקופה מסויימת²². ר' אברהם שולאל הפנה שאלות רבות אל הרשב"ץ ומכונה על ידו תלמידנו²³. אביו של ר' אברהם שולאל נשלח יחד עם ר' משה עמאר על ידי הריב"ש אל הרשב"ץ לברר מהו טעמו להכשיר ספר תורה. הריב"ש קיבל את הסברו של הרשב"ץ, והסכים אף הוא להתיר את הספר לקריאה. במקום

21. שם, לג; ב: ק. יסוד השאלה בריב"ש נז הוא בשאלה שר' משה גבאי נשאל מתנס.

22. חשב"ץ ב: כה. הפיזור והמספר הרב של בני המשפחה באלג'יריה נותן מקום לשער שמשפחת שולאל היא מן המשפחות היהודיות הוותיקות באפריקה הצפונית, שעמדו בקשרים עם הקהילות בספרד ומיורקא, שם נמצאו ענפים של המשפחה. על הנגידיים מבני משפחת שולאל עיין פרומקין, תוח"י א, עמ' 25-34; א' שטראוס, היהודים במצרים ובסוריה, ב, עמ' 505; אסף, לתולדות הנגידיים, עמ' 121.

23. חשב"ץ ב: נג, סז, קמב-קמט, קנג, ג: רז; רשב"ש, תקעב.

אחר מוסר ר' אברהם שולאל לרשב"ץ את נמוקו של הריב"ש באחד מפסקיו, ומכאן שכנראה הוא ואביו היו תלמידי הריב"ש ומוקיריו²⁴. בן אחר למשפחת שולאל, העומד בקשרי שאלות עם הרשב"ץ, הוא ר' דוד הכהן שולאל מתנס²⁵.

ענף אחר של משפחת שולאל מצוי גם בתלמסאן. יוסף ששפורטש הזכיר בתשובותיו לתלמסאן את הזקן רבי נתן שולאל, אשר ר' יוסף ברכו ודרש בשלומו, ואת ר' משה הכהן שולאל אשר כונה "חברנו הנשיא", בשל מעמדו כמנהיג הקהל בתלמסאן, ולכבודו כתב ר' יוסף ששפורטש פסק בענייני טריפה²⁶.

אישים נוספים בהוננין שהוזכרו בתשובות הרשב"ש ובניו הם: החכם ר' משה הכהן, שהיה מלמד תינוקות בבית הכנסת בהוננין²⁷, ובני משפחת פרוינצאל, ר' יוסף בר ברכיה הלוי פרוינצאל, ששאל בדבר עזבונו ר' נתן בר חיים הכהן שולאל. ובנו של ר' יוסף, ר' ישועה פרוינצאל, אשר ר' צמח בן הרשב"ש שבחו על בקיאותו בתלמוד ובהלכה²⁸. אחת הדמויות החשובות, עליה נעמוד להלן בהרחבה, היא דמותו של ר' יוסף ששפורטש.

24. תשב"ץ ג: פו, רז.

25. תשב"ץ ב: קלו, קעה, רעו, רפח.

26. רי"ש ט 32, יו 49. בתשובתו מבקש ר' יוסף ששפורטש מר' עמרם בר יצחק נגארי מתלמסאן שידרוש בשלום חתנו ר' אברהם הכהן ור' נתן בן אחיו ז"ל, והם כנראה מבני משפחת שולאל שהוזכרו לעיל.

27. רשב"ש קצא.

28. רשב"ש תקיד; יכו"ב א: נט, קכ, קלו.

משפחתו ותולדותיו

אברהם ששפורטש אביו של ר' יוסף, מוצאו היה כנראה מספרד, והוא עסק במסחר בין-לאומי בין מאיורקה וספרד לאלג'יריה. במקורותינו ניכר שהיה בעל השפעה רבה על המלך בתלמסאן. ר' אברהם ששפורטש עבר מספרד לצפון-אפריקה, כנראה עוד לפני פרעות קנ"א; כאשר הריב"ש הגיע לאלג'יריה בשנת קנ"ב, ביקש להפעיל את השפעת ר' אברהם על המלך במגמה להפחית את תשלום המכס על ספריו²⁹. ברור אם כן שבשנת 1392 שנת בואו של הריב"ש לאלג'יר, ר' אברהם ששפורטש היה כבר בעל השפעה רבה בחצר המלך³⁰.

קשריו המסחריים ומהלכיו אצל השלטונות הביאו לכך שאנוסים במאיורקה הפקידו בידו את רכושם וכספם, מתוך כוונה שיציל את הרכוש ויעבירו לאלג'יריה³¹.

29. ריב"ש ס.

30. השפעה זו באה לידי ביטוי עשר שנים אחר כך בענין חביעת אשתרוק יחיון, המובאת בתשב"ץ א: סב, שגררה בעקבותיה ויכוח חריף בין הריב"ש לרשב"ץ.

31. ריב"ש כ, מז-נב; תשב"ץ א: נח-סב. בענין זה נתבע ר' אברהם ששפורטש לדין שבעקבותיו פרצה מחלוקת קשה בין הריב"ש שתמך בר' אברהם ששפורטש לביין הרשב"ץ שפסק נגד ר' אברהם ששפורטש. הרשב"ץ שלח אגרת אל דייני מוסתגאנים הונין ותלמסאן, בה ציין שדעת חלק מהדיינים לא היתה נוחה מתשובת הריב"ש, אולם לא היה בכוחם לסתרה, לפיכך בקשו להסתמך על הרשב"ץ. לצערנו לא ציין הרשב"ץ אם גם דייני תלמסאן והונין לא קבלו את פסק הריב"ש, והצטרפו בכך לדייני מוסתגאנים. יש להניח שדייני הונין ותלמסאן העדיפו את פסק הריב"ש, ועיין: בשאלת קהל הונין לריב"ש, סי' קעח בה כתבו: "כי מפיך אנו חיים". אין לי ספק שמשקעה המר של מחלוקת זו, השפיעה גם על יחסי הרשב"ץ עם ר' יוסף בן אברהם ששפורטש.

ר' יוסף בן אברהם ששפורטש חי בילדותו בתלמסאן, וכנראה שם נולד³². שנת לידתו איננה ידועה, אולם ניתן להניח שנולד בשנת 1385 בקירוב³³. המקורות אינם מלמדים מי היו מוריו של ר' יוסף ששפורטש. ניתן להניח שתלמודו בא לו מידי ר' משה גבאי, אחד מחכמי דור הגולים מספרד לאלג'יריה בשנת קנ"א שהתישב בהונין³⁴. באחד מווכוחיו הרבים של ר' יוסף ששפורטש עם הרשב"ש, כתב ר' יוסף: "שבימי הגדולים ישב ראש והיו חפצים בו עד שהיה מהלך לימיך רבו"³⁵.

-
32. כדבריו "זכורני בהיותי רכוב על כתפי אבא בתלמסאן", רי"ש נז.
33. בתשובת רי"ש נה ציין, שמקרה הדומה למקרה השאלה, אירע בפדואה עיר מארץ לומברדיא, ונפלה שם מחלוקת גדולה לפני כחמישים שנה, ונשלחה בענין שאלה לריב"ש ולרשב"ץ. הענין מצוי בריב"ש קכז, ותאריך המחלוקת הוא תשרי ק"ס (1399).
- בהמשך תשובת רי"ש שם, ציין כי לפני כ-45 שנה, כלומר חמש שנים מאוחר יותר, בשנת קס"ה (1404-1405), שימש כאחד משלושה בבית דין ושאל את הרשב"ץ בענין כפיית גרושין והרשב"ץ שבחו אז על פסקו. הדבר הובא בתשב"ץ ב: רנו, אולם השבח חסר בתשובה. ציון הזמנים משמעותו שבשנת 1404-1405 ר' יוסף ששפורטש שימש אחד משלושה בבית דין, לפיכך היה לפחות בן עשרים שנה. מכאן שנולד בשנת 1385 בקרוב. השערה זו מתחזקת על ידי ציון העובדה שהרשב"ש היה צעיר בשנים מר' יוסף. ראה: רשב"ש שצד.
34. היה אחי אשתו של ר' יונה דיסמישטרי ודוד חמיו של ר' יוסף. ראה עליו לעיל.
35. רשב"ש תקלג - קשה לקבוע את מידת האמת בדברי ר' יוסף, משום שהרשב"ש השיב לו בחמת הוכוח: "דברים כאלה אמור אותם למי שאינו מכירך ומכיר ערכך".

הרשב"ץ שבח את ר' יוסף על אחד מפסקיו חוץ בקורת על משיב אחר.
 "ולא הכל ראויין לשלוח יד להשיב תשובות להכשיל רבים בחורה, ואתה אשר
 עברה עליך רוח טהרה זכות חמין ואבותיך הטהורים היא שעמדה לך וקרינן
 עליך לא יאונה לצדיק כל און... וחשובתי זאת שלח אותה לכל המקומות
 הנכשלים בזה, והרים מכשול מדרך העם וקולר זה תלוי בצוארך, וכתב אחיך
 שמעון בהר"ר צמח זלה"ה"³⁶.

בית מדרשו וספריו

לר' יוסף היה בית מדרש, בו היו מרוכזים ספריו ושם ניהל את
 דיוניו ההלכתיים עם בני מחלקתו שנזדמנו לעירו³⁷. אולם מסעותיו בעניני
 מסחר, הביאוהו לערים אחרות כגון תלמסאן, בהן נשאל שאלות בהלכה.
 בתשובותיו התנצל שלא היו עמו ספרים, לפיכך זכר רק גירסא דינקותא,
 ולא יכול היה להשיב כהוגן.³⁸ גם בבית מדרשו היו חסרים ספרים. אחד
 מהם שחסר היה - גמרא בבא מציעא, את הגמרא כנראה שר' יוסף ציטט על פי
 הרי"ף. ר' יוסף זכה לקבל כתב יד של שלושת ספרי תשובות הריב"ש, אחד
 מהם הוא מכנה ספר הישר³⁹. בתשובותיו ציטט חלקים גדולים מתשובות
 הריב"ש⁴⁰.

ספרו של ר' יוסף

ר' יוסף כינס את כל תשובותיו בספר, וקראו ספר התמחוי. כמנהג
 המשיבים ר' יוסף דאג שישמר אצלו העתק מכל תשובה ששלח, וכאשר לא נערך

36. תשב"ץ ב: רסג.

37. רי"ש נג 158.

38. שם, כג 83, סא 186 - 187.

39. שם, ז 26, נה 163.

40. שם, ז 27-28. חלקה מועתקת מתשובת הריב"ש מד, תשובת רי"ש כז
 97-98, מועתקת בחלקה הגדול מתשובת הריב"ש רלט, ותשובת רי"ש לה
 107 ואילך, מבוססת על תשובת הריב"ש כ ונא. שמושו המרובה בתשובות
 הריב"ש לא מצא חן בעיני הרשב"ש. על כך ראה להלן.

העתק מן התשובה ביקש מן השואל, שיחזיר לו את טופס התשובה על מנת שיניחה בספר התמחוי⁴¹. שם הספר נובע כנראה מכך, שאחד הפסקים עוסק בגבית צדקה ותמחוי וחלוקתם, ואולי פסק זה כינס ר' יוסף ראשון לאוסף תשובותיו ופסקיו⁴².

קובץ התשובות שלפנינו הוא כנראה ספר התמחוי, שנשאר בכתב יד עד

ימינו.

ר' יוסף ששפורטש התמסר בעיקר ללמוד התורה, ובתשובותיו כתב שהיה "מוקף מלאכות, עיקר ושרש כולן לעיין בתלמוד, ואחר לפקח בעסקי להוציא די טרפי"⁴³. במקום אחר ציין שפרנסתו קשורה בדוגיות, כלומר במסחר ימי, תוך כדי הצטדקות "שאם אין קמח אין תורה"⁴⁴.

עסוקיו בצרכי פרנסתו, עכבוהו מלהשיב במהירות על שאלות שנשאל, אולם הוא היה שבע רצון שפרנסתו באה לו מן המסחר, שכך "טובה חכמה עם נחלה שלא יצטרך אדם לבריות"⁴⁵. מעמדו של ר' יוסף ששפורטש התחזק במיוחד, על ידי מנוי לדיינות להכות ולרדות שקבל מטעם המלך⁴⁶. המקורות אינם מלמדים מה היה הרקע למנוי, אולם יש להניח שמנויו של ר' יוסף ששפורטש התבסס על כך שהיה בעל עמדה חזקה בקרב יהודי מערב אלג'יריה, ובעל השפעה בחצר השלטונות. בטוי מעשי למנוי ניתן על ידי השר בתלמסאן, שכאשר באו לפניו שני יהודים שידון ביניהם, פנה השר אל ר' יוסף ששפורטש שיאיר עיניו בדין זה. בסוף פסקו ציין ר' יוסף ששפורטש "כהנה וכהנה עשרות מאות אלפים ורבואות להשיב בענין"⁴⁷. המספר נראה מוגזם אבל כנראה שהיתה זו דוגמא

41. רי"ש סו (עה) 192, עב (פד) 206.

42. בכתב היד שלפנינו הוא מצוי בסוף הספר וייתכן שהספר קרוי על שם הפסק האחרון המצוי בו.

43. רי"ש עה 192.

44. שם, עד 209.

45. שם, נז 167.

46. רשב"ש תקלג. ועיין להלן עמ' 300.

47. רי"ש מא 121-123.

אחת לשאלות רבות שנשאל על ידי השלטונות בדין בין יהודים שבאו להדיין לפניהם. בטוי לשררתו של ר' יוסף נתן גם ר' צמח בן הרשב"ש בשאלתו אל ר' יוסף בדבר משה בן חנוך, אשר נראה היה לר' צמח שלא היה בדעתו לקבל עליו דיני ישראל, לפיכך פנו ר' צמח וחכמי אלג'יר אל ר' יוסף במטרה לכפות על העברייך לחזור למוטב.⁴⁸ המסקנה המתבקשת מכך היא: שמנויו של ר' יוסף לא היה מוגבל למחוז תלמסאן הוניך בלבד, אלא תחום סמכותו השתרע על פני חלקי מלכות תלמסאן, אם כי ר' יוסף לא השתמש במלוא סמכותו לכפיית דעתו.⁴⁹

משפחתו ואריכות ימיו

ר' יוסף ששפורטש נשא לאשה את בת ר' שלמה בן הרב יונה דסמשטרי, כלומר את בת דוד הרשב"ש, והיה אם כן קרוב משפחה של משפחת דוראן ושל ר' משה גבאי.⁵⁰ בניו של ר' יוסף ששפורטש היו יהודה ויצחק. על פעולותיהם איננו יודעים, אולם נכדו משה סייע לר' יוסף במשלוח השאלות והתשובות.⁵¹ לר' יוסף הייתה גם בת ונכדה אשר חלו והיו "בשערי מות"⁵². ר' יוסף האריך ימים, על אף שהיה מבוגר בשנים מן הרשב"ש. תשובותיו ופסקיו נכתבו גם אחרי מות הרשב"ש, כלומר ר' יוסף חי אחרי שנת 1467 שהיא שנת פטירתו המשוערת של הרשב"ש.

הדבר בא לידי בטוי מיוחד בדבריו הקשים של ר' צמח בן הרשב"ש אל ר' יוסף שנכתבו לאחר מות אביו,⁵³ ואם נתבסס על הנחתנו בדבר שנת לידתו

48. שם ו 22: "אם יקבל הדין מוטב ואם לאו עיני הרואות מה לעשות לו עד שיחזור למוטב". במקרה אחר איים לגרש מן העיר. על היחסים בין ר' יוסף לר' צמח ראה להלן, עמ' 301.
49. רשב"ש תקלג.
50. רשב"ש שצד. על שושלת היוחסין של אשת ר' יוסף ששפורטש אל הרמב"ן ראה רשב"ש רצא. אם נשער שר' יעקב ששפורטש בעל "ציצת נובל צבי" היה אחד מצאצאיו של ר' יוסף ששפורטש, נביך את התיחסותו של ר' יעקב ששפורטש כדור י"א לצאצאי הרמב"ן. ראה: צנ"צ עמ' 169, על קרבתו לר' משה גבאי עיין בהערה 34.
51. רי"ש ז 26, ח 29. בנו יהודה ששפורטש מוזכר ביכו"ב ב: לב, לג. צאצאים נוספים שחיו במאה הט"ז והי"ז מוזכרים בכ"י אוקספורד 1987/1189.
52. רי"ש סח 196.
53. רשב"ש שצד; יכו"ב א: קלא.

של ר' יוסף, הרי בשנת מות הרשב"ש היה ר' יוסף בן שמונים ושתיים שנה בקרוב, וגם אם לא האריך לחיות שנים רבות אחר כך, הרי ברור שהאריך ימים וגשר על פני שלשה דורות של יהודי אלג'יריה.

שיטותיו ודעותיו

הבורות ואי ידיעת התורה בקרב יהודי אלג'יריה, הביאה לביקורת חריפה של ר' יוסף ששפורטש נגד הבורות ותוצאותיה החמורות. שתי צורות לבורות: האחת, הפשוטה התמימה כשהאדם מכיר באי ידיעתו את התורה. הצורה השנייה יכולה לקבל אופי מסוכן יותר, "כשתינוקות בר בירב דחד יומא יאמרו ידינו רמה", כלומר שתלמידים שלמדו תקופה קצרה ביותר יתיהרו לדעת את התורה כולה⁵⁴. בטוי אחר לסכנת הבורות היה כש"הקוראים קריאה חלושה ורוצים להורות בדינין קשיין כנחושה", כלומר שלא די שהם עצמם לא היו בקיאים בתורה, אלא הם רצו להורות ולפסוק פסקים בתחומים בהם הפסק והדין הוא קשה ודורש ידיעה ובקיאות רבה בחדרי התורה⁵⁵. תופעה אחרת, נגדה נאבק היתה עקשנותם של אנשים שהתמסרו ללמוד התורה, וחורתם היתה אומנותם, ופרנסתם היתה בדוחק, אולם הם "מתקדשים לא להביין". פירוש הדבר התעקשו שלא להביין את אמתות פרוש התורה, והתדיינו וניסו להסביר את התורה בעזרת מוחם, אולם לא הגיעו להבנת העניין "ורחוקים הם הקרובים", כלומר אנשים המתמסרים ללמוד תורה, מטבעו של דבר צריכים להיות קרובים להבנת התורה, אולם למעשה אלו היו רחוקים ממנה בגלל חוסר ההבנה⁵⁶. בקורת זאת כוונה כנראה אל חכמי הקהילות הקטנות, שראו עצמם כחכמים ומורי הוראה, אולם לא הכירו בכך שחכמתם לא הגיעה לכלל הוראה.

ר' יוסף הסביר, שאסור להתיחס בסלחנות לחוסר ידע והבנה בתורה הנובע משגגה, משום ששגגת התלמוד מביאה לאי קיום מצוות ולעבירות בזדון, מכיוון שהבורים לא הודו בבורותם, וחשבו שדרכם היא הנכונה. לפיכך כמשיב

54. רי"ש ע 201.

55. שם נ 150.

56. שם מג 134.

לא הסתפק בתשובות קצרות ותמציתיות, אלא הרחיב את תשובותיו, ונוסף לכך פרש סוגיות ודינים על מנת להפיץ אמתה של תורה בקרב אותם שהתיירו להביץ ולהורות.⁵⁷

קבלת עדות עמי הארצות

הבורות עוררה בעיות הלכתיות רבות. אחת הבעיות הקשות היתה שאלת כשרותם של עדים, שהיו החתומים על עדויות ושטרות שונים כגון כתובות, גטיין ושטרי מכר, שלא ידעו לחתום את שמם ולא הבינו את הכתוב בשטר. ר' יוסף התנגד לפסילת שטרות בגלל בורות בעלי השטר או העדים, ולחיסוט בתחום רגיש זה, משום שהדבר יכול היה להביא לפסילת רוב הכתובות והגטיין.⁵⁸ פסקו הסתמך על התפשטות "המנהג בכל גלילות גלותינו לקבל עדויות עמי ארצנו, ואף להזמין לעדות ולכבדם ולהוקיר פרוטות פרוטותיהם, ולהעביר מפניהם בעלי מקרא ומשנה ולדחותן"⁵⁹.

התנגדותו לפלפול

ר' יוסף לא ראה בעין יפה את המגמה שהסתמנה בקרב המשכילים ותלמידי החכמים, להרבות בקושיות ובשאלות, שמטרתן לא היתה הלכה למעשה, אלא לחדד את השכל, ולהנות מחריפות התשובה, או לנסות את המשיב ולהביאו במבוכה. השקפתו היתה, שהקושיות ניתנו לתלמידים המתחילים ללמוד הלכה, על מנת לחדד את שכלם, אולם בהתבגרותם, מגמת הלמוד צריכה להיות לדעת להפיק מתוך הש"ס וספרי הפוסקים את הדין המדויק לאמתו. לדעתו העיסוק בקושיות דומה לאחיזת סנסני אילני סרק, וגם חז"ל כבר אמרו שסיני עדיף מעוקר הרים, ולא רק זאת, אלא שברבוי קושיות, פרושים ושקלא וטריא, טמונה סכנה לפוסק שלא יפסוק את הדין כהלכה. לחיזוק עמדתו הביא משל חז"ל, הממשיל את המשא ומתן והנסיון ללמוד את ההלכה על ידי רבוי קושיות ותירוצים למרגלית שנפלה בחול, והאדם מרקד בכברה על מנת להוציא מן החול את האבן היקרה.

57. שם נ 150, מג 134, ע 201.

58. עיין ברמב"ם, הלכות עדות פרק י"א ובחשובת הרשב"ש כה, שאף היא בעקבות הרמב"ם מחמירה לגבי עדות עמי הארצות.

59. רי"ש 8, נז 165 - 166.

לדעתו "האבן היקרה מצויה", כלומר נמצאים בידינו הש"ס, וספרי הפוסקים. ההלכה ברורה ברוב המקרים בהם עוסקים בשקלא וטריא. אם כן טען, למה לנו להרבות בקושיות ובמשא ומתן ולהטריד את מחשבותינו בהם⁶⁰.

דרכו במנהיגות

מתינותו באה לידי בטוי לא רק בפסקיו ותשובותיו אלא גם בהנהגת הצבור בהונין.

ר' יוסף נמנע מלהפעיל את הסמכויות שנתנו לו בכתב המנוי להכות ולרדות, גם כאשר רוחו ודעתו לא היו נוחות ממינהגי הצבור⁶¹. כאשר ראה שהציבור נהג שלא כהלכה בתפילת ערבית במוצאי שבת, הסתפק בנסיונו למנוע את המנהג שלא נראה בעיניו. אולם מכיון שראה שהתערבותו עלולה הייתה להביא למריבה, ויתר על התערבותו מתוך ההנחה "מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין", אולם הדגיש, שקו מנחה זה במנהיגות רוחנית, איננו יכול לשלוט בכל המקרים, אלא אך ורק לגבי הלכות שאינן ידועות ומעשים שאינם נעשים בפרהסיא. אבל דבר שנעשה בפרהסיא ונודע דינו, לגביו הכלל הזה אינו קיים "ואם מזידין ומזידין ועתידין לתת בו את הדין"⁶².

בדרך זאת ניסה ללכת כאשר בהונין נשתבשו סדרי גבית הצדקה וחלוקתה. היו אלו סדרים קדומים מבוססים על פי ההלכה, אולם יצא קול בצבור, כי הצדקה וכספי הצבור, חולקו שלא על פי מידת הדין והצדק, אלא לפי מידת הכבוד.

תוכחותיו נגד שבוש הסדרים כנראה שלא נשמעו. לכן, על מנת שקולר זה לא יהיה תלוי בצוארו, כתב בארוכה את כל הדינים, המתיחסים לגבית צדקה ותמחוי וחלוקתם. החל ממקורם בגמרא, פרטיהם בספרי הפסק ברמב"ם ובטור "יורה דעה" עד למנהג שהיה מקובל בקהלות ישראל⁶³.

60. שם סז 193.

61. הרשב"ש תמה מדוע ר' יוסף לא הפעיל סמכויותיו לגבי קהל תלמסאן, רשב"ש תקלג.

62. רי"ש עד 209. לא ברור מן המקור לאיזה מנהג התנגד.

63. שם עז 214 ואילך.

כתיבת ההלכות וכנראה גם פרסומן, מלמדות שכמורה הוראה לא יכול היה שלא להגיב למראה עוול, ואי קיום ההלכה בתחום חשוב כתחום הצדקה וחלוקתה, שטח שלגביו לא ניתן לאמר "מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין". ומכיון שכנראה לא יכול היה או לא רצה להשתמש באמצעי כפיה, הביע את מחאתו ודעתו כנגד השינויים, על ידי כתיבת ההלכות לפרטיהן. פרסום ההלכה מביא לכך שהעוברים על הדין הופכים משוגגים למזידיים, ולדעת המחבר היה בכך כדי להרתיע את העבריינים.

השקפותיו העצמאיות של ר' יוסף

ר' יוסף שפורטש, היה בעל דעות ומחשבות עצמאיות ומקוריות במספר תחומים. בתחום המקרא וההלכה הוא צירף וניתח שלושה אירועים במקרא, בהם הטילו מנהיגים ומלכים יהודיים עונש שלא כמקובל בהתאם להלכה היהודית. האחד: סקילתו ושריפתו של עכן, אשתו ובניו בידי יהושע⁶⁴. השני: הריגת אנשי נוב עיר הכהנים בידי שאול⁶⁵. השלישי: המתתו של העמלקי בידי דוד⁶⁶. מנתוח שלושת המקרים הללו וצירוף הסיק שנשיא ומלך יהודי "מכה ועונש כדין ושלא כדין, כדינא דמלכותא דינא"⁶⁷.

64. יהושע פרק ז.

65. שמואל א פרק כב.

66. שמואל ב פרק א.

67. רי"ש ה 19, ו 35. להשקפה זו ניתן למצוא בסיס לגבי הריגת עכן, בבלי סנהדרין דף מד ע"א בשאלת ראש הגולה ובתשובת רב הונא, שהריגת בניו ובנותיו של עכן נעשתה כדי לרדותן. לגבי הריגת העמלקי בפרוש הרלב"ג במקום. ולגבי נוב עיר הכהנים שאינה מוזכרת בין חטאי שאול, בפרוש הרד"ק במקום. בהשקפה זו יש מעין תשובה לספקות שהעלה הרשב"ש לגבי מנויו של ר' יוסף כדיין ע"י השלטונות המוסלמים. ראה להלן, עמ" 300.

תחום אחר בו הביע דעה עצמאית, היה יחס ההלכה למוסלמים, על רקע שאלת מעמדם של עדים מוסלמים בהתרת עגונה. שאלת היחס לישמעאלים, התעוררה בעקבות המציאות שהיתה קיימת בארצות המזרח ובאפריקה הצפונית, בהן חיו היהודים בקרב רוב גדול של מוסלמים.

יהודים שנעו בדרכי המדבר המרוחקות, מצאו לעתים את מוחם במדבר הן מחמת רעב וצמא, והן מחמת רצח במזיד לשם שוד. במקרים רבים עדותם של הישמעאלים, היתה העדות היחידה, שהיתה יכולה להתיר את האשה מעגינותה. כידוע, עדות גוי כשרה להתרת עגונה רק אם הוא משיח לפי תומו⁶⁸, אולם לא תמיד הגוי נטה להשיח בדבר, במיוחד במקרה בו הגוי המעיד היה גם הרוצח. שיחתו לפי תומו עלולה היתה להביא עליו עונש, לכן היה נזהר בשיחתו. האפשרות שנותרה היתה, לנסות לפתוח את הגוי לדבר ולדובבו, אולם אפשרות זו עוררה את שאלת כשרות עדות גוי מוסלמי שאיננו בגדר משיח לפי תומו, לפי המובן המדויק.

עמדת חז"ל המכשירה להיתר עגונה עדות אשה, עבד ושפחה אפילו אינם משיחים לפי תומם, הביאה את ר' יוסף ששפורטש להקשות מדוע עדות גוי מוסלמי לא תועיל אלא אם הוא משיח לפי תומו, מדוע לא תועיל עדותו כעדות עבד ושפחה שהם גויים? וכי תאמר שמדובר שההלכה עוסקת בעבד ושפחה כנעניים שטבלו לשם עבדות, שלא לעבוד עבודה זרה, ולקבל עליהם שבע מצוות בני נח, הרי לדעתו גם: "הישמעאלים מחזיקים בשבע מצוות בני נח, ומרחקים כל עבודה זרה ומיחדים את השם יתברך חמש ביום יהללוהו, נזהריך מגופי עבירות העריות"⁶⁹. והוסיף: "ואומר אני שהם כשרים ועליהם נאמר חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא"⁷⁰. לדעתו יש להבדיל את המוסלמים מן "הנוצרים הערלים עובדי עבודה זרה. מתפקדים בשבע מצוות, אוכלי בשר החזיר השקץ והעכבר, ודתיים שונות מכל עם, ואת דתי מלכי מלכיא אינם עושים"... והוסיף לשאול:

68. רמב"ם, הלכות גרושין פרק יג, יא-יד.

69. לדעת הרמב"ם מוסלמים אינם עובדי עבודה זרה. ראה תשובות הרמב"ם,

מהדורת יהושע בלאו ב: סי' תמח עמ' 725.

גם החשב"ץ ג: קלג, פסק על פי הגאונים, שישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה.

70. רי"ש שם, על פי הרמב"ם, הלכות מלכים פרק ח, יא.

"ותמהני למה לא הפרישו בין עדות נוצרי לעדות ישמעאלי? כי הנוצרי בעל חמש ערלות לפסלן ומכשיר אני את הישמעאליים... מה שהקלו בעדות אשה עבד ושפחה ומוסיף אני את הישמעאליים" (מלבד המינים והאפיקורסים שבין הישמעאליים). לגבי חטאי הנוצרים הוסיף ר' יוסף ש"הוסיפו יום ראשון לשבוע שבת, וכך מצינו שהתירו אבר מן החי, ועבודה זרה וגלוי עריות דינין וברכת השם על גבי מרומי כפירתם". מסקנתו היתה: "לכך אומר אני על פי הדיוק הדק הוא עיוני, שהגוי הנזכר שאין עדותו עדות ולא התירו להשיא אשה על פיו אלא בשיחתו התמה, הוא הנוצרי הנקרא בלעז קרשטייאן, עושים פסל וכל תמונה. אבל הישמעאלי, מיפה אני כחו שעדותו עדות להשיא אשה שמת בעלה כאחד המנויים במשנתו עד אשה עבד ושפחה וישמעאלי"⁷¹. מצאנו כבר בעבר, פסקים הקובעים שישמעאליים אינם נחשבים כעובדי עבודה זרה. אולם כאן ניסה המחבר להראות ולהבליט את המשותף בין היהדות והאיסלאם, לעומת ההבדל הרב בין היהדות לנצרות, ולהסיק מכך שבתנאים מסוימים ומסויגים ביותר, ניתן יהיה לקבל עדות מוסלמי אפילו שלא משיח לפי תומו, הן במקרה המיוחד שעורר את הבעיה, והן במקרים רבים אחרים, בהם התרת האשה תלויה בעדות גוי.

השקפתו הנועזת של ר' יוסף ששפורטש זכתה לתגובה נמרצת מצד הרשב"ש שכינה אותם "דברים רעים ומרים", "הדבר הזה שעלה בדעתך להוציא מפין עוד, השתקע ולא יאמר". תשובתו והשגתו הראשונה של הרשב"ש בענין איננה עניינית, ולמעשה איננה דוחה את השקפתו של המחבר⁷². לעומת זאת בתשובתו השניה מציין הרשב"ש, שעבד ושפחה חשובים יותר מישמעאליים משום "שלא מעכב בהן אלא גט חירות ועבד שנשתחרר קדושיו קדושיך ועדותו עדות, וכך שפחה שנשתחררה תפסו בה קדושיך, והני ישמעאליים לא מעכב בהו גט שחרור, ואם לדעתו של ר' יוסף הם חשובים לגבי עדות כעבד ושפחה, הרי יש גם מקום שקדושיהן יהיו קדושיך, ודבר זה איננו יתכן⁷³. כיוון שאיננו עוסקים בצד ההלכתי של הבעיה, לא נבוא לפסוק, אבל ברור מתוך התגובה החריפה, שר' יוסף נסה לבטא מחשבה עצמאית ונועזת, המעידה על כך שאנו פוגשים כאן דמות ואישיות מיוחדת ובלתי שגרתית.

71. רי"ש כד 87-89.

72. רשב"ש תקכ.

73. שם תקלב.

השקפתו בדין מוסר

המציאות ביחסי היהודים והשלטונות בתחום מלכות תלמסאן, אותה היטיב להכיר, היתה שונה מן המציאות בארצות אחרות. הבדל זה קבע להלכה ולמעשה בתחום חיוני ורגיש ביותר שיש בו דיני נפשות, דינו של מוסר. הסברו היה, כי בעבר כאשר היו מוסרים מישהו לשלטונות, אפילו על עסקי ממון קטנים, היו מרעים לגופו ומסכנים אותו, לכן מן הדין ראוי להציל הנרדף בנפשו של רודף. אולם המצב הנוכחי באיזורו היה שונה, ומי שנמסר לשלטונות בעסקי ממון, לא הזיקו לגופו ולא בא לידי נפשות. לכן פסק: כי מי שהורג את המוסר שלא בדין בבית דין, חייב⁷⁴.

ר' יוסף היה רציונאליסט בהשקפותיו, וכאשר עסק בהלכה בנושא, מי שנידוהו בחלום הצריכוהו עשרה להתירו, ואמרו שמא נידוהו מן השמים, ואפילו נידוהו בחלום ובחלום התירו לו צריך עשרה מתירין וכו'⁷⁵. על הלכה זו כתב: "איך איש חכם מפענח נעלמים יתיר חרצובות התמה הנפלא, ואפילו מקרא מלא מצינו: החלומות שוא ידברו, אלא בזמן שהיתה נבואה שורה כדכתיב, במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו (במדבר יב, 6) אמרו חלום אחד מששים בנבואה, וזה היה קודם שנסתלקה הנבואה וחלום חזון נפרץ, עכשיו שאנחנו בארץ טמאה ואין טבילה ואין הזאה, חלילה וחס שתשרה שכינה בין עם שטנה". המחבר המחיש את התמרה היתרה וחוסר ההגיון שיש לדעתו בהלכה זו על ידי הלכה אחרת: בא לו בעל החלום, ואמר לו והודיעו בכספים הסמונים במקום פלוני, והודיעם מנינם ומשקלם, ואמרו לו של עניים הם של הקדש הם, אין עושיין על פי חלומי ולא יתנום להם, שכל החלומות שוא ידברו, ועל הלכה זו שאל: למה לא נאמין שהן של עניים או של הקדש, כשם שנאמנים דבריו לנדוהו בחלום⁷⁶.

-
74. רי"ש כז 99. חלקו הגדול של החלק ההלכתי בתשובה מועתק מתשובת הריב"ש רלט, לעומת זאת הרשב"ש בתשובה קעז, פוסק: "שנפשו של רודף מסורה לכל... וכל המרחם עליו גורם רעה לישראל והמאבדו זכה לשמים". דעת הרשב"ש מתבססת על התשב"ץ. ב: כו; ג: קנח, וכך ראה בפרק בתי הדין, עמ' 88.
75. בבלי נדרים ח ע"א, רמב"ם, הלכות תלמוד תורה פרק ז; ב.
76. רי"ש עח 216. הציטוט המדויק: "וחלומות השוא ידברו", זכריה י, 12.

מתוך כך הסיק: "לא מצאתי פשר לגזרה זו, אלא אומר אני שהיא הלכתא בלא טעמא ואיך למדין ממנה", והמחבר צירפה לשלוש הלכות בתלמוד, שנאמר על כל אחת מהן, שהיא הלכה בלא טעם⁷⁷, ולדעתו דין מי שנידוהו בתלום זו הלכה רביעית בתלמוד ללא טעם.

השקפתו ההגיונית עיונית הביאתהו להסתייגות מן האצטגנינות והאמונה במזלות. קשה היה לו לקבל את פרושו של ר' לוי בן גרשום, בפרשת עיר הנדחת, המבוסס על האמונה במזלות, משום שנראה היה לו שלפי אמונה זו "איך בחירה ביד האדם ותקעקע דעת הגמול והעונש"⁷⁸.

כך התנגד גם למעשים הקשורים באמונה במזלות, כגון העברת פרחי שקדים, על כל פסוק של פריה ורביה בעת קריאת התורה⁷⁹. השקפותיו העצמאיות של ר' יוסף ששפורטש, עלולות להביא למחשבה וחדש, שמא היה מן הכופר בתורה, או בחלק ממנה. אולם עיון בתשובותיו מוכיח, שדבק והאמין בתורה ומצוותיה על כל תגיה ופרטיה, ולדעתו גם אם המצוה או הדין אינם הגיוניים, וטעמם אינו מתאים למציאות, יש לקיימם. עמדה זו עולה במפורש מתשובתו אל ר' נתן בוסתה בפאס, בענין המחלוקת בפאס בשאלת היתר הסרכות. ומוסיף ר' יוסף: "אבל תורתנו הקדושה עם פרושיה שבעל פה לא תשונה. ועתיד ליתן את הדין מי שחס על ממונם של ישראל" (ומתיר את האסור)⁸⁰.

כאשר בסכסוך בדיני ממונות חשש בעל דינו של ר' יוסף, כי איננו מתכוון לציית לדיני ישראל, כתב ר' יוסף לרשב"ץ: "עברי אנכי ואת ה' אלקי השמים אני ירא... ואתהלך בעקבות החכמים ולומדי התורה ואחזיק במעוזי הדינים דיני אמת... ואני הנה בשמים עדי ובמרומים סהדי, כי מיום היותי על אדמתי, נפשי חפצה בתורת ה' בלומדיה משכיליה דינייה ושופטיה"⁸¹. ולא רק בענין זה אלא כל שורה ושורה בתשובותיו מעידה על דבקו בתורה שבכתב ושבועל פה ובפסקי חכמי ישראל בכל הדורות עד לדורו.

77. בבלי גטיין יד ע"א; ב"ב קמד ע"א.

78. רשב"ש תקכה.

79. רי"ש נז 166.

80. שם ז 28. התשובה נדפסה במאמרי, "פאס וקשריה עם אלג'יר במאה הט"ז";

זכור לאברהם, ירושלים תשל"ב, עמ' 13.

81. רי"ש לה 108.

השואלים וצורת שאלותיהם

תפוצת השואלים את ר' יוסף ששפורטש היתה מפוזרת על פני החלק המערבי של צפון אפריקה ואף ספרד⁸². מרבית השאלות, באו מן הערים הקרובות להונין, והן: תלמסאן, והראן ומוסתגאנם, ומיעוטן מן הרחוקות יותר, פאס ותאפילאלת. מכאן ניתן ללמוד שהשפעתו היתה ניכרת בעיקר בקרב יהודי מערב אלג'יריה אשר הכירו בסמכותו הרוחנית, וראו בו פוסק ומורה הוראה שיכול היה לענות לשאלותיהם, ביתר דיוק ונאמנות להלכה מיכולת חכמיהם המקומיים. דוגמא הממחישה זאת נמצאת בשאלה שנשאל בדבר חליבת עז ביום טוב. השואל מצא לדבריו ב"אורח חיים", שמותר לחלוב עז ביום טוב. בבואו למוסתגאנם רצה להורות היתר לחלוב עז ביום טוב, אולם ר' חגי מנעו מלהתיר בהסתמך על תשובת הרשב"ש, ולעומת זאת בוהראן חבר העיר ר' מסעוד הורה להתיר, על מנת לצאת מן המבוכה הוא פנה אל ר' יוסף ששפורטש בהונין, על מנת לקבל פסק מחייב⁸³.

גם בית הדין בתלמסאן, ובראשו אב בית הדין הותיק ר' עמרם בר' יצחק נג'רי, פנה בשאלה אל ר' יוסף שהעיר בתשובתו לבית הדין: "חכמים הזהרו בדבריכם ואל תמהרו להשביע" (את העדים)⁸⁴. גם חכם מופלג ובעל שם כר' יעקב הכהן אשכנזי, פנה והפנה את תלמידיו לשאול את ר' יוסף⁸⁵.

אולם ברור, שהמרכז הרוחני בהונין, הווה מרכז משני לעומת המרכז הרוחני באלג'יר, כאשר אלג'יר כונתה: "עיר ההוראה משם תצא תורה"⁸⁶. חלק מן השאלות, באו ממקומות שתלמידי חכמים לא היו מצויים שם, וכתוצאה מכך, לשון השאלה לא היתה עברית. שאלה מפאס, נשלחה חציה אשדודית וחציה יהודית, או שאלה ממקום אחר, נשאלה "בלעג שפה בלשון אחרת". שאלה מסוג זה קשה היה

82. שם כג 83, שאלתו של ר' יהודה אלרוטי ממאלקה.

83. שם עו 213, וכך שאלתו של דוד קוקומריל אל ר' יוסף בדבר קושיה שנשאל ולא הצליח לתרצה. סז (עו) 193.

84. שם נט 173 - 176.

85. שם סח 195, ועייין להלן, עמ' 305.

86. רי"ש נג 158, ז 26.

להשיב עליה משום שקשה להבינה. לכך תרגמה והעתיקה "ללשון עברי מפואר",
ורק אחר כך יכול היה להשיב עליה⁸⁷.

חלק מן השאלות באו לעתים קרובות בלתי מסודרות, והיה עליו לסדר
את השאלה וליפות את הדברים על מנת שירוץ בהן הקורא. לעתים השאלה באה
סתומה, והיה עליו ראשית כל לרדת לסוף כוונת השואל ואחר כך ליפות את
לשון השאלה⁸⁸.

היו שאלות שהכילו תשובות קודמות של מורי הוראה, שלא סיפקו את
השואלים.

שאלה מסוג זה שלח ר' יוסף אבן דנאן מתאפיללת. תשובת "המורה"
שהיוותה חלק מן השאלה היתה כתובה בשלוש שפות, חציה גרוססית אשדודית,
כלומר ברברית, חציה הגרית שהיא ערבית יהודית ועברית⁸⁹.

ר' יוסף השתדל בדרך כלל להשיב במהירות על השאלה, מתוך הבנה שהשאלות
אינן עיוניות גרידא, אלא הלכה למעשה⁹⁰, אולם יש שהחשובה התעכבה, בגלל
אתור בהגעת השאלה שהטלטלה והתעכבה באניה, עקב רשלנות ופשיעה. גם עסוקיו
המסחריים גרמו לעכוב כתיבת התשובה⁹¹. צרות אישיות ומשפחתיות הביאו לכך
שר' יוסף היה "בצום הכתיבה". אין הוא מפרט את צרותיו מלבד אחת, והיא:
מחלת בתו ונכדתו אשר היו "בשערי מות". והוסיף: "ואני עיני זלגו דמעות,
כמעט כצערי צלמות צרותי תכופות, על צדדי מעופפות. לא אוכל להתבונן כראוי".
אבל מחמת כבודו של השואל החכם ר' יעקב אשכנזי, שר' יוסף נשא פניו, השיב
לשאלתו⁹². גם מחלותיו הקשו עליו בכתיבת התשובות, אולם הוא צייך "שלא ייעף

87. שם ז 25. הבטוי אשדודית מכוון לשפה הברברית. השאלה שנכתבה בלעגי

שפה נשלחה ממאלקה, כג 83.

88. שם ב 11, ט 30. עד (פו) 209, עב (פד) 204. להלך תאורו של ר' יוסף על

השאלות ותקונן: "ולפי שלשון השאלה בלעגי לשון ובשפה אחרת והדבור שלא

כסדר והטענות שלא כשורה אריח על גבי אריח בנינן שלא כהוגן לא טעם

ולא ריח ולבנה על גבי לבנה מבלתי יסוד ולא פינה. ירדתי לסוף דעת

השואל רקדתי כונת דעתו בנפח כח החוש והעתקתיה ללשון עברי מפואר אשורי

המאושר קצתו מקצת נקשר לשון הקדש נקרא ספר הישר".

89. שם א 9.

90. שם מא 123.

91. שם ע 118, עב 134, עד 208.

92. שם סח 196.

ולא יגע ולא יתעלף, שכחו להוציא לאמתה של תורה שבעל פה ללמוד ולעשות"93.

קוים בכתיבת תשובותיו

העיון בתשובותיו מגלה מספר קוים, שהנחו את דרכו בחשובותיו ובפסקיו. הוא הכיר בכך שסמכותו של החכם מוגבלת למקום מושבו בלבד. לעומת זאת, לדעתו, סמכותו של החכם שנשלחת אליו שאלה מחוץ למקום מגוריו, היא בדרך כלל בעלת משמעות של עצה והדרכה, ואילו הפסק למעשה צריך להקבע על ידי החכם המקומי94.

המחבר הקפיד לשמור על אתיקה בתשובותיו, כאשר אחד מבעלי הדין שאלו בנוסף לשאלת הדיינים, לא השיב על שאלתו משום שבעל הדין איננו מציג באופן אובייקטיבי את השאלה95. בתשובה לתלונת ר' חגי על קיצורה של תשובתו כתב לו: "איך ראוי להעלות על הספר רק מה שנשאלתי בו... שמא מתוך דברי ילמדו לשקר או אהא כעורכי הדיינין"96. בהמשכה של התשובה תמה על ר' חגי על שלא סידר שאלתו כהוגן והוסיף בענין מסוים פרטים שלא הוזכרו בשאלותיו הראשונות97. בשאלת ר' עמרם נגרי מתלמסאן גילה שהיו זכויות ליורשים שלא הובאו בחשבון בשאלה, אולם לא רצה לגלות מי היו בעלי הזכות עד לקבלת המיסמכים המדוייקים98.

ר' יוסף המליץ בתשובותיו למתינות ויעץ לר' נתן בוסתה בפאס לקחת את בעל מחלקתו על זרועות החיבה, עד שישלימו ויעשו אוהבים זה לזה בסופה של המחלוקת99.

93. שם סז 195, עד 209.

94. שם עו 214. בשאלת הסמכויות עיין לעיל עמ' 172.

95. רי"ש נז 167.

96. שם נד 159.

97. שם נד 161.

98. שם נ 149.

99. שם ז 29.

ר' יוסף גילה הבנה למחדלי אנוש וכתב לר' חגי, אשר טעה בדין עליית קטן לתורה: "איך איש בארץ אשר יעשה טוב ולא תעלה בידו שגגה"¹⁰⁰, וכאשר ר' חגי לא מצא הלכה מתאימה ברמב"ם בדין ירושת הבת, המחבר ניחם את קהל מוסתגאנים על ששכחו הלכה: "אל תתמהו איך נתעלמה מכם הלכה לא נפלא הוא, כי ראיתי אני רבים נפלו בטעות זו והתזרתים למוטב עד שהחזיקו לי ברכה"¹⁰¹, וכאשר הוא עצמו התקשה במתן התשובה בשאלה שעסקה בהצבת סולם או מדרגות על גבי קיר משותף, לא העלים זאת וציין בראשית תשובתו, "ולא מצאתי בתלמוד ולא בספרי הפוסקים ז"ל הדבר מבואר", והמחיש את דרכו בכתיבת התשובה ובהסקת המסקנה ההלכתית: "קשרתי חבל בחבל ומשיחה במשיחה, והעליתי מימין ממעין עמוק לא יכזבו הנוזלים לשותיהם, ירון צמאם וישביעו בצחצחות נפשם"¹⁰².

התנגדות לר' יוסף ולפסקיו

סמכותו הרוחנית וההלכתית של ר' יוסף לא נתקבלה על ידי כלל יהודי אלג'יריה וחכמיה כסמכות מוחלטת. כתוצאה מכך היו מספר שאלות שבאו לקנטרו. הזדמנות לכך נמצאה, כאשר באחת מתשובותיו בהן השיב בנושא ונותן לשם למוד ולא כמורה הלכה, קבע שיש צד אחד בשמיטת כספים שאינו נוהג היום, ועל כך נשלחה אליו שאלה "לקנטר".

המחבר נמנע מלהשיב לשולחיו בהסתמך על דעת חז"ל: "כשם שמצוה לומר דבר תלמוד להביך ולהורות במקום ששומעין אותו, כך מצוה שלא לאומרו במקום שאיך שומעין אותו, ועל כיוצא בזה אמר החכם ז"ל לא ראיתי לגוף טוב אלא שתיקה", אולם על מנת שלא להתחמק מהתמודדות עם הבעיה כתב את התשובה ופסק בענין, אבל את פסקו התכוון להראות ולשלוח רק לקרובים ולנאמנים אליו¹⁰³. בסופה של התשובה נפרע מן השואלים בבטויים תקיפים ביותר: "מראיך עצמך שהם ממיתים עצמך על קוצה של יו"ד המצוה ופושטים טלפי חסידותם בענוה". "נתכוונו לשם ממוך ולא לכוונה טובה" והוסיף שבגלל פורצי גדר שכמותם תקנו חז"ל סמכות

100. שם נג 158.

101. שם נא 153.

102. שם עב (פד) 205.

103. שם לט 112.

לדיינים לעשות סייגים לפי הזמן, להכות ולענוש שלא כדין, שהדור ראוי לכך להפקיע ממון ולהפקיע קדושיהו, וכן בשמטה תיקן הלל פרוזבול על מנת להפקיע דין שמטת כספים¹⁰⁴.

גם בהונין מקום מושבו נמצאו "חכמים בעיניהם", אשר לדעתם חכמתם היתה רבה משל חכמתו. ר' יוסף ששפורטש התגאה בכך שר' חגי העדיף לשלוח את שאלותיו אליו במקום להפנותן אל אותם חכמים. חיבתו הרבה לר' חגי הביאתהו לענות לשאלותיו, על אף היותו טרוד ועסוק בעסקי פרנסתו¹⁰⁵. הבורות והבערות היה להן חלק רב בהתנגדות ובהטלת הדופי בפסקיו. לפיכך, כאשר התנגד לדחית מילת תינוק בשל אמונות תפלות ליום התשיעי ללידתו, וסרבו לקבל את דעתו¹⁰⁶, העדיף לכתוב את הפסק לעצמו ובסיומו כתב: "אל יתהלל חכם בחכמתו ופה פותח, כי אם בזה יתהלל המתהלל בדיו שחור על גבי לבן".

כלומר לדעתו: בורות המובעת בעל פה אין לנצח משום שבווכוח שבעל-פה לא ניתן להוכיח את צדקת החכם, הוכחה ניצחת אפשר לתת ולהוכיח רק בדברים הכתובים, אשר אותם אפשר לבחון ולהוכיח בצדקתם. על גב חשבתו כתב: "דבר כעסי ורוחי אשיב חרפי, מן אמרי נועם ייני חלב וצופי, בכתב ובמכתב לא בהבל אמרי פי"¹⁰⁷.

רבוי הקושיות הקנטרניות, הביאוהו להחלטה שלא לתת את לבו לקושיות הבאות לנסותו ולא להשיב עליהן. אולם בגלל אהדתו לאחד השואלים, ר' דוד

104. שם שם, 118.

105. שם נז 167.

106. שם נח 169 ואילך. האשה היולדת טענה שלא היתה מעוברת אלא הוולד נתהווה מתוך מורסה בבטנה. כוונת הדחיה היתה למול את הילד ביום ה בשבוע שהוא יום קריאת התורה, וטענותיהם התבססו על יסודות שונים כגון: שדינו יהא כדין יוצא דופן, שנולד בערב, שתקופת עבורו היתה שמונה חדשים. כולן טענות שיסודן בקטרוג וברצון לפסול את הוראותיו של ר' יוסף ששפורטש.

107. שם נח 173.

קוקומריל, ובהתחשב בעובדה שר' דוד עצמו לא היה הקנטרן אלא זו היתה שאלה שר' דוד לא ידע להשיב עליה ולכן פנה בבקשה לר' יוסף שיסייע בידו לענות על הקושיה.

ר' יוסף קיווה שתשובה נצחת תפסיק את זרם הקושיות ולכן כתב הוא: "הלאיתי אותם בתרוצי סוסי אש ורכבי פלדות בטעמים מפוטמים חותכים פרוכים בחרבי חדות", אולם הוא חשש שמא בעקבות ההוכחה הניצחת יחשדוהו בגאווה יתירה, לכן הוסיף: "בשמים עדי ובמרומים סהדי, שכל עצמי לא להתיהר להשיב ולהתגדל בעטרת ההוראה חלילה וחס, אלא להוציא מכח אל הפועל אגילה וארננה במעשה ידי".

בסופה של התשובה איחל לר' דוד קוקמוריל שיסיר את המחיצה בינו לביין הרוצים ללמוד תורה הלכה למעשה, ואמץ "אל תראו אל תחת", והבטיחו "כי אני אחריך להושיעך בכחי עשר ידות"¹⁰⁸.

הרצון לנסות לפגוע בר' יוסף ולנסות להכשילו, הביא גם למעשים שליליים של העלמת עובדות בשאלה שנשלחה אליו מתוך כוונה שלאחר שישיב לה יוצגו העובדות שהועלמו, ועל ידי כך לטעון שתשובתו לא נכתבה כהלכה. נסיון זה להטעותו ולהכשילו נכשל, מכיון שנמצאו בידי העתקי תשובותיו, שבעזרתם יכול היה להוכיח את צדקת תשובתו בהתאם לעובדות שהובאו לפניו בראשונה¹⁰⁹.

דוגמאות אלו של קנטרות, לא היו בהכרח מכוונות רק כלפי ר' יוסף שפורטש. גם שאר חכמי דורו נתקלו בתופעה זו. אף הרשב"ש התלונן על אותם "הנבלים הסכלים המשלחים רסן לשונם... ואינם כדאי להשיב על דבריהם שאף מן הדין... אסור להביט אל פניהם"¹¹⁰.

108. שם, סז (עו) 193. החלטתו נובעת גם מעמדתו העקרונית השוללת הפלפול. ראה לעיל עמ' 283.

109. שם עד (פו) 210.

110. רשב"ש תקל.

לפיכך ניתן לומר שהתנגדות לדברי חכמים ולפסקיהם הייתה מצויה בין יהודי צפון אפריקה וספרד במאה הט"ו וגם גדולי חכמי הדור סבלו ממנה, לכן לא פלא הוא שגם ר' יוסף ששפורטש נחקל בנסיונות הכשלה והתנגדות¹¹¹.

יחסיו עם בני הקופתו

יחסי הרשב"ץ עם ר' יוסף ששפורטש

ר' יוסף בן אברהם ששפורטש¹¹² עמד בקשרים עם הרשב"ץ אשר הכיר בכוחו ההלכתי של ר' יוסף ששפורטש כבר בצעירותו¹¹³. אולם בשנותיו האחרונות של הרשב"ץ¹¹⁴ נשתבשו היחסים ביניהם, בעקבות מתנה שקבל ר' יוסף ששפורטש מדוד פראג, יתום שירש רכוש, והתקשה לקבל את חלקו בירושה מידי אפוטרופוסו. דוד פראג קווה ששרתו של ר' יוסף תסייע בידו להוציא את הרכוש מידי האפוטרופוס, ולאחר שיצליח בכך, יחזיר לו את מתנתו וירושתו. כנהוג בין יהודי אלג'יריה שטר המתנה נכתב הן על פי ההלכה היהודית והן בהתאמה למקובל בין הישמעאלים, במגמה שהמתנה תהיה ברת תוקף לפני בית דין יהודי, וגם לפני ערכאות.

111. רבי אפרים בן אנקאווה בשאלתו מהונין לריב"ש (ריב"ש מד), כתב על "דבר אנשים לומדי תורה שלא לשמה וייתצבו בעדת אל לאסור את המותר". ועיין בפרק החיים הרוחניים, עמ' 114.

112. לחבדיל מיוסף בר נתנאל מתנס, אליו נכתבה התשובה בחשב"ץ ב: רמה, ואין להחליפו עם יוסף בר אברהם ששפורטש. ומכיוון שבשני יוסף ששפורטש עסקינן בחשב"ץ ב: ה, השואל הוא ר' יוסף ששפורטש מתונס בלא ציון שם אביו, קשה לקבוע מיהו מן השנים, אולם מכיון שהשמות תונס ותנס מתחלפים, קרוב לודאי שהוא ר' יוסף בר נתנאל ששפורטש. אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 100 הערה 60 לא הבחין בין השנים ולא הביא את כל המקומות בהם הם מוזכרים בחשב"ץ.

113. ראה לעיל בסעיף משפחתו ותולדותיו, עמ' 279.

114. ראה בהערות: "כי זקנתי ושבתתי ולא ידעתי יום מותי...". תשב"ץ ג: רלו.

סבו של דוד פראג', חשש כנראה שנכדו או שאר היורשים יקופחו בעקבות המתנה שקבל ר' יוסף ששפורטש, לכן פנה וביקש מן הרשב"ץ שיפעל למען נכדו. להלכה, לא היתה לרשב"ץ כל נגיעה בענין, כדבריו: "איך התובע ולא הנתבע במקומי ואיך דינם תלוי בצוארי אלא אם כן אהי נשאל מהם". אולם מכיון שהרשב"ץ חשש שהיתומים יקופחו, הביע את דעתו, לפיה יכול היורש לבטל את מתנתו¹¹⁵. פרשה זו הסתבכה, בעקבות התמהמהותו של האפוטרופוס להחזיר את הנכסים. אחד התרוצים לאי החזרתם, התבסס על כך שהיה בידי ר' יוסף ששפורטש שטר מתנה, לפיו עלול היה לתבוע ממנו את הרכוש השייך לו, מכיוון שניתן לו במתנה. לכן הרשב"ץ הטיל את מלוא כובד משקלו בפרשה זו, ופסק, שעל ר' יוסף ששפורטש להחזיר את המתנה, היות והמתנה בטלה. יחד עם זאת הכיר הרשב"ץ בכך, שר' יוסף לא התכוון להחזיק את המתנה לעצמו, "ולא היתה כוונת המקבל והנותן אלא להוציא את הממון מיד האפוטרופוס"¹¹⁶.

תגובתו של ר' יוסף ששפורטש על פסק הרשב"ץ, נמצאת בשלמותה בכתב היד. ר' יוסף דחה את פסק הרשב"ץ, על פי הלכות מפורשות במשנה תורה לרמב"ם ושתי תשובות של הריב"ש, אשר ר' יוסף הולך בעקבותן¹¹⁷. ר' יוסף חזר והצהיר, שכל כוונתו היתה להציל עשוק מיד עושקו. בסיומה של התשובה הוסיף: "ומה שכתב הרב, שלו הייתי במקומו היה כופה אותי למחול השטר הנעשה בערכאותיהם, כבר בארתי למעלה, שאיך הדין נותן זה, לפי מה שהצעתי וכבוד מורנו נר' במקומו מונח, ואני אתנהלה לאטי במקומי"¹¹⁸.

יחסי ר' יוסף עם הרשב"ש

תשובותיו של ר' יוסף ששפורטש, יש להן חשיבות מיוחדת להבנת היחסים בינו לביין הרשב"ש שהיה בן דורו הצעיר. בתשובות הרשב"ש אנו מוצאים דברי

115. שם. יש להניח שמשקע יחסי הרשב"ץ עם ר' אברהם ששפורטש שהתנגד לפסק הרשב"ץ. היה להם חלק רק בפסק זה של הרשב"ץ שניתן במקרה דומה. וראה לעיל הערה 31.

116. תשב"ץ ג: רנא.

117. בהתאם לשיטת קהל הונגין, עיין ריב"ש קעח.

118. ל"ה 107 - 109, 110 - 112 (באמצע התשובה השתרבבו עניינים אחרים).

ביקורת ושבח לגבי פסקיו ושאלותיו של ר' יוסף, אולם בספר שאלות ותשובות הרשב"ש חסר תוכנן המלא של תשובות ר' יוסף הנמצאות בכתב היד שלפנינו.¹¹⁹

סרבנותו של ר' יוסף לציית לפסק הרשב"ץ, השפיעה כנראה רבות על היחסים בינו לביין ר' שלמה בן שמעון דוראן, אשר הגיב עוד בחיי אביו במכתב חריף ותוקפני על עמדת ר' יוסף, ובשל חשיבותו להכרת האישים נצטט ממנו מספר משפטים.

הרשב"ש כתב:

"כי ראיתי לבך נוטה מאהבתנו... עזבת מקור מים חיים... הלא ידעת אם לא שמעת, כי כל חכמי המחוז ומערב וספרד נשמעים אליו, ואחה מפניו לא נכנעתה, האם ספרי תשובות מורינו הרב ר' יצחק בר ששת ז"ל בנית להם שם לגנאי לקרוא להם שם חדש ולכנותם במקלות הכלבים דמית, והיו לך למחסה ולמסתור ביום קרה".

אחרי תוכחתו ניסה הרשב"ש פעם נוספת, לשכנע את ר' יוסף שהמתנה בטלה, ומעשיו לא היו לתועלת היחומים כי אם לטובת האלמנה, ובקשו להחזיר את המתנה. הרשב"ש הזכיר שמועות שהגיעו לאזניו על כך שר' יוסף סיפר בגנותו ובגנות אביו, וכך שיחסיו של הרשב"ץ עם ר' שלמה דיסמישטרי אה"י אשתו, כלומר דודו של הרשב"ש מצד אמו, ויהוא גם אבי אשתו של ר' יוסף, לא היו תקינים. בהזכירו את בני המשפחה המשותפים, ר' שלמה ור' יונה דיסמישטרי אביו, קובע הרשב"ש כי אילו היו חיים, היו גם הם פועלים בתקיפות נגד ר' יוסף: "... ולולא כבודם זלה"ה כבר יצא מורי הרב לקראתך בסופה ובסערה... פן מה תעשה כי תעלה חמת א"א מורי הרב נר"ו עליך, וראש תצלה וכבד תפלה, הוי זהיר מגחלתו והחחמם כנגד מדורתו...".¹²⁰

119. כתה"י מאפשר לנו לתקן שבושים ברשב"ש, למשל שאלות ע"א ותרי"ג שנשאלו ע"י ר' יוסף ששפורטש ולא כפי שמצויין בנפדס. בתשובה תקנ"ד חסר חלק מן החשובה שמצוי בכתב היד.

120. רשב"ש שצד. השימוש המרובה בריב"ש בעניין זה, ובתשובות אחרות בלא ציון מקור הפסק, הוא כנראה שהכעיס את הרשב"ש. ר' יוסף הואשם גם ע"י הרשב"ש בסלוף הסכמת הונין בענייני כתובה שהיא כהסכמת אלג"יר, אולם ר' יוסף כותב בעניין אחר, שהרשב"ץ שלח לו תוקף הסכמות אלג"יר שהן שונות מהמנהג המקובל בתלמסאן והונין. רי"ש ה" 20.

על אף החריונות שבמכתב זה, אנו מוצאים בו גם בטוי ליחס האהבה והקירבה של הרשב"ש לר" יוסף "... כי מיום ידעתוך, אהבת עולם אהבתך, חסד משכתך, ובצל יד האהבה כסתך, אמצתך ולא עזבתך...". ובסופה של התשובה בירך הרשב"ש את ר" יוסף על "חתוך שעשה" (כנראה לאחד מבניו או בתו), והתנצל על הדברים הקשים, "כי טובה תוכחה מגולה מאהבה מסותרת... והיה אם שלום תענה, ושוב תשוב בשלום, אשימך בראש עטרת פז ויהלום, ושלומך יגדל ולא ידל ולא יחדל, בנפשך ובנפש אוהבך כל הימים עם תלך עמו בדרך תמים"¹²¹.

ר" יוסף ששפורטש עמד בקשרים רצופים עם הרשב"ש ויעידו על כך השאלות הרבות, והתשובות המופנות אליו. כן הכיר והעריך את סמכותו וגדולתו ההלכתית של הרשב"ש, אולם יחסו של הרשב"ש לר" יוסף הוא דו ערכי, מחד אהבה והערכה, ומאידך גיסא מרובה יותר הביקורת החריפה והקשה של הרשב"ש לגביו, כגון: "חלילה לבעל שכל שישתבש בזה... כוונתך להראות בקיאותך וחריונותך וכל זה בעיני יגיעה לריק". וכן "כתבת לי דברים שלא יכתבו לבר בי רב דחד יומא", או "כתבת בתחלה דברים שאיך ראוי לשמעך לשבש הלכות ברורות בסברות פורחות באויר"¹²², "ומה לך עוד לדבר זה, אלא אם תרצה לומר שאור השמש הוא אור הנר, וכל זה אינו קשה בעיני מחמת קושיותך, אלא שהיית בעיני יותר מבין ממה שאני רואה עתה, וזו היא שקשה בעיני". והוסיף הרשב"ש שם: "ואתה תולה בי בוקי סרוקי, שאני קשה בעיני מי שהוא נושא ונותן בהלכה, ואתה משיאני בזה שם רע, וחלילה לי מזה, ועוד שאינך מדבר במוסר אלא כמי שמדבר עם אחד התלמידים"¹²³.

121. רשב"ש שם.

122. רשב"ש תקלב.

123. רשב"ש תקמד. הביקורת החריפה מצויה בתשובות נוספות. יש צורך בעיון הלכתי מדוקדק, על מנת לנסות לקבוע את מידת הצדק בביקורת. עיון הדורש בדיקה נוספת, הראה שלעיתים הביקורת החריפה איננה עניינית, ויש בסיס הלכתי לפסקו של ר" יוסף ששפורטש. דוגמא לכך פסקו של ר" יוסף בענין קניית ביצים מגוי, רי"ש מה 139. בקורתו של הרשב"ש בסימך לט בתשובותיו, נראית בלתי עניינית, וכן ברשב"ש תקלה, לגבי אשה שהלך בעלה למדינת הים. ר" יוסף ששפורטש פוסק על פי בעל ההלכות גדולות והירושלמי וכך בעוד מקומות.

יש תשובות בהן הבקורת משולבת בשבח, כגון כאשר הרשב"ש היפנה שאלה אל ר' יוסף בענין טריפה, הגיב הרשב"ש על תשובת ר' יוסף, "לפי שכל דבריך באו שלא בהשגחה". לעומת זאת בסופה של התשובה ציין הרשב"ש לשבח, "כי הכל לפי דעתי גלוי וצפוי לפניך ולפיכך ראיתי לקצר"¹²⁴.

הרשב"ש לא היה שבע רצון מפרושי ופסקיו של ר' יוסף, אולם כאשר ר' יוסף היה השואל, ציין הרשב"ש "בזה אנו מזכיריך אותך לשבח, שלא אחזת דרכך לחדש פירושיך וסברות אבל שאלת מה שהוקשה לך ואיך הביישן למד"¹²⁵.

מתוך הערותיו של הרשב"ש, נראה שיחסו אל ר' יוסף היה חיובי, כאשר ר' יוסף שאלו שאלות בהלכה ונזקק לו, כגון: "זהו שנראה לי להשיב על שאלותיך שהם חצי תשובות"¹²⁶ וכך גם ביחס לאחד מפסקיו, בתחילה שיבח הרשב"ש את ר' יוסף על שנתעורר לשאול, אולם: "כל מה שנשאת ונתת בזה איך לו מקום ואיננו שווה לי כלל שהרבית דברים שאינם מן האמת"¹²⁷. מיחסו זה של הרשב"ש ניתן להסיק שאיננו מוכן לראות בר' יוסף פוסק ומורה הוראה אלא לכל היותר שואל כהלכה. למרות הביקורת החריפה עליו הוא כונה בתשובות הרשב"ש "וותיק וחבר" וכן "החכם", בדיקת התארים המקובלים בקרב חכמי אלג'יריה, מוכיחה שאיך אלה תארי כבוד גרידא, אלא תארים המבטאים הכרה בבקיאות וידיעת התורה, של האיש המוכתר בתארים¹²⁸.

הויכוח סביב מנויו ודיינותו של ר' יוסף יכול להבהיר במידת מה, את היחסים בינו לבין הרשב"ש. השאלה התעוררה, כאשר ר' יוסף כתב לרשב"ש, שבתלמסאן שותים חלב שחלבו גוי ואיך ישראל רואהו, והוסיף שיש בידו צווי מלכות הנותנים לו סמכות ורשות להכות ולרדות. על כך השיב הרשב"ש; מכיון שהיתה בידך יכולת למנעם מזה בתוקף מנויך כדייך על ידי השלטונות, הרי היתה זו חובתך למנעם מלעבור על כך. הרשב"ש הוסיף שאלה: אם אותו צווי הוא על פי ההלכות או לא? תגובת הרשב"ש עוררה את חשדו כי הרשב"ש מקנא בו, על

124. רשב"ש תקכז, תשובת רי"ש מצויה בכה"י סימן יו עמ' 49 - 51 וכן 127-129.

125. רשב"ש תקמא.

126. שם תקמט, תקכו, שם נכתב "יפה שאלת".

127. רשב"ש תקכג מתיחס לתשובת רי"ש יז 51 - 54 ועג 30-133.

128. רשב"ש רסו, תקיג.

שיש בידו מנוי לדיינות הכולל סמכויות ענישה המאושר על ידי השלטונות, בעוד שלרשב"ש מנוי כזה לא ניתן. הרשב"ש נזעם על חשדו וכתב לו, שאינו מקנא לאדם אלא אך ורק לכבוד השם ולכבוד תורתו, בראותו דברים יוצאים שלא כתקונם, ויודע הוא שיש בלבו של ר' יוסף טינה ושנאה אליו, ובעצם; שררתו של ר' יוסף איננה ענינו, ולא איכפת לרשב"ש, אם ר' יוסף ירדה בעם, או ינהג ברכות כל עוד ינהג ויפסוק על פי ההלכה, שכן מי כר' יוסף מכיר את עצמו, ואם נראה לו שהוא ראוי לשררה ולדיינות והציבור נחרצו בו וגולה של זהב פרשו עליו, הרי המנוי הוא ענינו "וענין הציבור שמינהו", ואת חוסר ענינו לכאורה, הוא מבטא: "מה לי ולך יהיה לך אשר לך". בהמשך פירט הרשב"ש משפטו של הממנה דייקן שאינו הגון, וביין היתר הביא את דעתו של הטור בחשן משפט, אשר כתב שמנוי של המלך והרשות שנותן המלך לדון, אינם ברי תוקף כפי שהיה מקובל בתקופת ראשות הגולה בבבל, ואין לדון היום בתוקף הכלל דינא דמלכותא דינא, אלא אם כן גמר וסבר וקבלוהו הציבור עליהם. לר' יוסף ברור היה שדברי הרשב"ש כווננו כנגדו, גם אם הדבר לא צויין במפורש. לכן כעס, וצייקן שדבריו של הרשב"ש נאמרו מתוך קנאה¹²⁹. לעומת יחסו הביקורתי והפוגע של הרשב"ש כלפיו, אין אנחנו מוצאים בכל תשובותיו של ר' יוסף, אף מילת גנאי אחת, במפורש או ברמז כנגד הרשב"ש, ולהיפך, הוא הכיר בסמכותו הרוחנית של הרשב"ש ואומר "שאיך כמוהו בכל הארץ, לכן ראוי לקיים תשובתו... שהוא בקי בתלמוד בר אוריין"¹³⁰.

היחסים עם ר' צמח בן שלמה

יחסי ר' יוסף עם ר' צמח שהיה צעיר בשנים מר' יוסף, הושפעו במידה רבה ממשקע היחסים בין ר' יוסף לרשב"ש אביו של ר' צמח. ר' יוסף כיבד

129. שם תקלג, על פי טור חו"מ סעיף ג, סי' יב-יג. תגובתו של הרשב"ש מזכירה במידה רבה את תגובתו של הרשב"ץ למנוי הריב"ש כדיין על ידי השלטונות, ועייקן לעיל עמ' 69.

130. רי"ש סח 196. יש לציין שבכתב היד ובתשובות הרשב"ש המובאות בו כגון: יח 54, יט 73, אין כל סימץ ורמז לדבריו הקשים של הרשב"ש ומובאים בהם רק דברי החיבה והאהבה שביניהם.

והעריך את בני משפחת דוראן, ובהם גם את ר' צמח ואף היפנה אל ר' צמח שאלות לקבלת חוות דעתו. אחת מהן, עסקה בשאלה: האם לחייב יתומים במסים וארנוניות. לאחר שר' צמח השיב בעניין, ומצא סעד לחיזוק דעתו במעשה שעשה סבו הרשב"ץ, כתב לו ר' יוסף: "ואחר אשר מצאת סעד לחמוך דינך מהוראת הרב זקנך זלה"ה במעשה שעשה, מי יבוא אחר המלך לומר מדוע ככה עשית, ויסייעוך מן השמים למלא מקומם של רבניך זקנך ואביך זלה"ה. ואתה החוט המשולש לא במהרה תינחק, ותאריך ימים ללמוד וללמד ולעשות את כל דברי התורה"¹³¹. לעומת יחס ההערכה של ר' יוסף שונה יחסו של ר' צמח לחשובותיו. לאחר שר' יוסף השיב לשאלת צמח בעניין ברכה על ארבעת המינים, כתב לו ר' צמח: "כתבתי מה שכתבתי, וקלסתני שבחתני במשאי ובמתני בעניין ההוא, ירדתי לסוף דעתך וידעתי שכוונתך לחפש בנרות שכלך עד שתמצא מקום ללמד זכות על המברך ההוא", כלומר על אותו אדם שנהג בניגוד לדעתו של ר' צמח¹³². למרות יחסו הצונן של ר' צמח לר' יוסף, סמכויותיו ואמצעי הכפיה שבידי ר' יוסף, כדיין מוכר על-ידי השלטונות, הביאוהו לפנות אל ר' יוסף, בדבר משה בן חנוך שלא רצה לזון ולפרנס את אשתו וסירב להישמע לדייני ישראל על מנת שר' יוסף ינקוט אמצעים כנגדו¹³³.

בטוי להשפעת משקע היחסים בין ר' יוסף לרשב"ש, מובא בדבריו של ר' צמח על השגת ר' יוסף לתשובתו, בה חזר על השקפתו בסוגית אין אדם משים עצמו רשע, שלגביה היה לו ויכוח עם הרשב"ש. על כך כתב ר' צמח: "ואני תמה מזה מאחר שכתב לך אדוני אבי מורי הרב ז"ל על ענין זה סתירת דבריך... למה קדמתני בדבריך האלו, וכי קטן הייתי מוטל בעריסה בעת המשא ומתן ההוא, או מטייל בשווקים וברחובות עד שנעלם ממני... ועוד כל המשא ומתן ההוא בכתיבת ידי לכן ראיתי לקצר בענין זה..."¹³⁴. הפולמוס בין השניים הביא לכך שר' צמח כתב תוכחה אל ר' יוסף אשר בראשיתו הוא כותב: "ברית כרותה בינינו שמה מחסום לשפתים... מאנה נפשי בכבודך לנגוע...". אולם אחר כך הרמזים מתבררים בדברי ר' צמח "... כל דברי כתבת חשובתם בצד, לדברי מינות הפכתם כמנהגך לספרי הרב הגדול ר' יצחק בר ששת ז"ל, וכספרי המירם (צ"ל המינים) שמתם". ר' צמח תמה על טענת ר' יוסף כי כל שכתב לר' צמח בחירופין אינו בערך

131. יכו"ב א: קכא; רי"ש ה 21.

132. יכו"ב א: קכט; רי"ש ה 20.

133. יכו"ב א: קל; רי"ש ו 22.

134. יכו"ב א: קכח; רי"ש ה 18 - 19.

אחד מששים ממה שר' צמח כתב לו. ר' צמח המשיך וטען שר' יוסף ביזהו והעליבו כאילו היה אחד מן התלמידים המתחילים בן י"ז שנה היודע קצת מסכתות, בעוד שלמעשה הוא בשני הבינה "יודע ארבעה סדרי תלמוד וששה סדרי משנה". טענה נוספת היתה שר' יוסף התגאה והתהדר, בעוד שהוא ר' צמח לא התפאר באבותיו בדרשותיו ובתשובותיו למרות שסבו הרשב"ץ היה מפארו ומשבחו¹³⁵. תוכחה זו נכתבה לאחר מות הרשב"ש כאשר ר' יוסף היה כבן 80 ויותר וקרוב לודאי שהיה זה אחד מוכוחיו האחרונים של ר' יוסף.

ר' חגי בן שלמה

ר' חגי היה אחד השואלים, שקשריהם היו הדוקים ביותר עם ר' יוסף¹³⁶. בתשובות הרשב"ש מוזכר פעמים רבות ר' חגי בן אלזוק ממוסטגאנים. ניתן להניח בִּוּדָאוֹת שהמדובר באותו אדם¹³⁷. בתשובתו הראשונה אליו, כתב ר' יוסף: "כה דברי החפץ בך לאשר שמעתי מספרים בשבתך תועלתך להכירך כוסף". לאחר מכן נתהדקו קשריהם, ור' חגי היפנה מספר רב של שאלות אל ר' יוסף. באחת מהן פנה אליו במרי שיחו כנגד ר' יהודה אלנקאווה, שהקניטו בענין אמירת קדיש. ר' יהודה שהתנגד לאמירת הקדיש, אמר לר' חגי שיכתוב "לעיר ההוראה משם תצא תורה", כנראה אלג'יר, ויבלעו מנהגו. גם ר' יהודה אלנקאווה התלונן על ר' חגי, שמנע את עליית בנו הקטן של ר' יהודה לתורה בשבת, להשלים את שבעת הקרויים. ר' יוסף תמך בטענת ר' יהודה, וכתב לר' חגי שטעה במנעו את עלייתו לתורה¹³⁸.

135. יכו"ב א: קלא. הטענה נזכרת גם בדברי הרשב"ש שצד. תמוה הדבר שבתשובות ר' יוסף אין כל רמז לבזויו של ר' צמח.

136. רי"ש נא 153, נג 158, נד 161, נה 163, נו 165, נז 165, עו 213.

137. רשב"ש ג, קלז, רטו, רעח, שכו, שלב, שנו, שסה, תלא, תכג, בתשובות שפג, תלא, נכתב במפורש ר' חגי ב"ר שלמה בן אלזוק נ"ע, שם סבו היה כנראה אלזוק וכך כינו את משפחתו.

138. רי"ש נג 158; ועיין תשב"ץ ב: רסא, בדבר הסכמת הוֹנִיִן למנוע בחורים שלא נשאו אשה מלקרוא בתורה והמחלוקת שפרצה בעקבותיה.

בין השאלות ששאל ר' חגי היתה שאלה בדיני ממונות, שנגעה בו עצמו. ר' יוסף שיבחו על כך "ושמחתי לאמרתך חייבת עצמך, ועשית דין לנפשך ואינך מן הדיינים מפקיין מהם ממונא בדינא, ואת מאשר בחר יתרו מתנאי השופטים שונאי בצע ששונאים ממון בדין"¹³⁹. ר' חגי נטה להאמין באצטגנינות, ושאל מהו מקור המנהג, שר' יוסף התנגד לו, להעביר פרחי שקדים על כל פסוקי פריה ורביה שבתורה. ר' יוסף קרא לר' חגי "צא מאצטגנינות שלך"¹⁴⁰. ר' יוסף חיבב את ר' חגי, ובשל חיבתו, יגע להשתדל להשיב לשאלותיו¹⁴¹.

ר' עמרם ב"ר יצחק נגארי מתלמסאן

ר' עמרם נגארי עמד גם הוא בקשרים הדוקים עם הרשב"ש¹⁴², ועם ר' יוסף אשר חלק מתשובותיו מלאות ביקורת חריפה על ר' עמרם. ר' עמרם תמה על הכתוב בספר אדם של ר' ירוחם, לגבי וולד הטריפה, וחשב שהדבר נשתבש ונכתב בטעות. ר' יוסף ביקר את השאלה, אשר באה לא מסודרת, והיה עליו ליפותה ולתקנה, אולם מלבד הלקוי החיצוני, טען ר' יוסף כנגד ר' עמרם, "וכי שכחת תלמודך מחמת אונסך ומשאך ומתנך". ר' יוסף תמה על שר' עמרם לא פנה אל ר' יעקב הכהן אשכנזי, שהיה אותה שעה בתלמסאן¹⁴³. על שאלתו של ר' עמרם, מהו זיתים וענבים שלא הביאו שלישי? כתב ר' יוסף "איך ראוי להעלות קושיתך על ספר. דע כי מה שכחבת הוא כשגגה היוצאת מפי מי שהוא נמהר להבין ונחוץ לשאול... אילו התישבת היית מבין כי שכלך רך וצלול וחלילה בו מסך או תבלול"¹⁴⁴. ר' יוסף הזדרז לענות למכתבו של

139. רי"ש נו 165.

140. שם נז 166. יתכן ור' חגי נטה אף לעסוק בקבלה. ראה נג 158, אולם לא ברור מי המואשם בעיסוק בעשר ספירות, ר' חגי או ר' יוסף עצמו.

141. שם נז 167.

142. הרשב"ש שיבחו בדבריו, שהוא שמח שהגיעו תשובותיו, למי שמבין אותם עד חכונתם. רשב"ש חג וכן הוא מוזכר, שם, שפח, שצה.

143. רי"ש ב 11 - 13. תשובת ר' יוסף בענין "מים הטמאים איך יטהרו?" מוזכרת שם ח 29. יפוי לשון השאלה מוזכר שם, ט 30.

144. שם ח 29.

ר' עמרם, כדבריו "ולא הנחתו מידי עד השיבותיך". ר' עמרם שימש כאב בית דין בתלמסאן ושאל את ר' יוסף בשנת רי"ח בשם דיני תלמסאן¹⁴⁵. בתשובתו תמה על בית הדין בראשותו של ר' עמרם, על שהשביע עדים והזהירם לבל ימהרו להשביע עדים¹⁴⁶.

ר' יוסף הכיר היטב את משפחתו של ר' עמרם, ובקשו לדרוש בשלום חתנו של ר' עמרם, ר' אברהם הכהן, ור' נתן בן אחיו. גם יהודה בנו של ר' יוסף דרש בשלומו של ר' עמרם. ר' יוסף אף איחל ברכות לנינו של ר' עמרם¹⁴⁷.

ר' יעקב הכהן אשכנזי

ר' יעקב הכהן, היה חכם אשכנזי שנקלע לאלג'יריה והתגורר בתלמסאן¹⁴⁸. ר' יעקב היה קשיש בגילו מר' יוסף אשר כינהו "הכהן הגדול החכם המופלא"¹⁴⁹. ר' יוסף העריכו ביותר ונשא פניו וכתב לו חשובה למרות המנעותו. מכחיבה בשל צערו בגלל מחלת בתו ונכדתו שהיו "בשערי מוות"¹⁵⁰. למרות גדולת ר' יעקב תלמידיו שלחו את קושיתו בשאלה אל ר' יוסף. ר' יוסף תמה על השאלה ושאלו: "איך שמשת אדם גדול ולמדך, שתית מי תלמודו רוקח עסיס רמוני הפסקנים ז"ל ונתעלמה ממך ההלכה בתשובת שאלתך, ולא היית צריך לשאול בדבר

145. שם נ 151.

146. שם נט 175-176. קשה לישוב את שני הצדדים באישיותו של ר' עמרם, בכך שהביקורת נכתבה עליו בצעירותו, משום שהביקורת שם, ח 29, נכתבה כאשר לר' עמרם היה כבר ניין.

147. שם ח 29, נח 176. בתשובה אשר כנראה נשלחה אל ר' עמרם, שם ט 32, כתב ר' יוסף: "ברוך ה' אשר החזיר לך חותנך נר"ו מהמדבר הגדול והנורא בגופו ובמונו, תפקדנו בשלומנו ובשלום הזקן זקנו רבי נתן שלא, תנשק בנך מטעמי בני ונכדי דורשים בשלומך".

148. ר' יעקב היה מורו של ר' ישועה הלוי, ועיין בהקדמתו לספרו הליכות עולם, וכך עיין: קורא הדורות כז ב; הירשברג, תולדות א, עמ' 287, והערה 19 בעמ' 390.

149. רי"ש ב 12, נט 176, שם הוא מכונה החכם המופלג.

150. שם סח (עח) 196. על יחסיו עם הרשב"ש עיין לעיל, עמ' 191 הערות 118-121.

נקל...". בסיום התשובה נרמז על שאלות נוספות ששאל ר' יעקב הכהן אשכנזי את ר' יוסף¹⁵¹. ר' יוסף היפנה את ר' עמרם נגארי מתלמסאן, לשאול שאלותיו אצל ר' יעקב הכהן, ובתשובותיו אל ר' עמרם ביקשו לדרוש בשלומו של ר' יעקב¹⁵².

ר' יהודה בן אפרים אלנקאווה

קשרי ר' יוסף עם בני משפחת אלנקאווה, היו הדוקים ביותר. ראשיתם עם ר' אפרים אלנקאווה, אביו של ר' יהודה¹⁵³. קשרים אלו עוררו את מורת רוחו של הרשב"ש, אשר לא השיב בשאלה מסוימת לר' יוסף מחשש שמא יראה את התשובה לר' אפרים אלנקאווה, ויחשבה לקנטור כפי שר' יוסף עשה בעבר בתשובת הרשב"ש בענין סנדל המסומר¹⁵⁴.

ר' יהודה אלנקאווה, אשר הרשב"ש כינהו בתארים החבר הוותיק¹⁵⁵, עמד בקשרים רצופים עם ר' יוסף, ובאמצעותו העביר ר' יוסף תשובות לאחד השואלים¹⁵⁶. ר' יהודה פנה בשאלה הנוגעת לו עצמו, אם יכול היה להתמנות על ידי חתנו שליח בעד קדושי בתו. תשובתו של ר' יוסף זכתה לשבח "נתת יפה" על ידי הרשב"ש¹⁵⁷.

אחד מחתניו של ר' יהודה, היה ר' יעקב בן בזיז, אשר ר' יוסף נשאל לגביו על ידי הדיינים, אולם ר' יהודה ביקשו להימנע מלהשיב עד שלא תבוא שאלת חתנו ר' יעקב בזיז¹⁵⁸.

-
151. רי"ש סח (עח) 195. שאלה נוספת מצויה שם (פז) 210.
152. שם ב 12, נט 176.
153. על ר' אפרים אלנקאווה עיין אלמליח, 'הקדוש של תלמסאן', עדות, ב(תש"ז) עמ' 211; שלושץ, Travels, עמ' 324 ולעיל בעמ' 189.
154. רשב"ש שצד.
155. שם רעז, שנג.
156. רי"ש עד 208.
157. התשובה מצויה פעמיים בכה"י יז 51 ובעמודים 130 - 134, שבח הרשב"ש, תקכג.
158. ר' יעקב בן בזיז הוזמן לעמוד לדין לפני הרשב"ש וסירב עד שנכנע לאיומי הרשב"ש, שם, חמט, תן. חתנו השני היה ר' צמח בן הרשב"ש, עיין יכו"ב א: נו.

ר' יהודה עסק במסחר, ועמד בקשר עם ספינות ונציאניות. בעקבות סחרו יצא מתלמסאן מקום מגוריו והגיע לאלג'יר, והראק; מוסתגאנים והוניק¹⁵⁹.

בהיות ר' יהודה במוסתגאנים הסתכסך עם ר' חגי ב"ר שלמה¹⁶⁰, ולאחר מכן בא להוניק, שם הראהו ר' יוסף את לשונו של ר' אהרון הכהן בספר ארחות חיים לפיו צדק ר' חגי בויכוחו עם ר' יהודה בענין אמירת הקדיש לאחר אמירת פסוקים. מאידך, ר' יוסף הצדיק את ר' יהודה, שרצה להעלות את בנו הקטן מי"ג לתורה¹⁶¹.

ר' יהודה הרבה לשאול את ר' יוסף, והתמרמר וחרה לו כאשר ר' יוסף כתב לו, שמכאן ואילך לא יוכל להשיב לשאלותיו. ר' יהודה נפגע וחשב שר' יוסף התחמק מלהשיב לו. על כך ענה ר' יוסף שלא מצא מקום להשיב, משום שר' יהודה בשאלתו ענה כבר בעצמו עליה. ר' יוסף ניסה להרגיע את ר' יהודה בכתבו: "אבל דע נאמנה חפץ אני בך ובלמודיך, לשמע אזן היותך מיום ידעי אותך, צדיק תמים, תתחסד עם כל יושבי חלד, ולכן משכתיך בחבלי שרטוטי קלמוסי"¹⁶².

159. רשב"ש רעז, שנג, רי"ש נג 157.

160. ראה לעיל, עמ' 303.

161. רי"ש נג 157.

162. שם (עה) 192. אמנם ר' יהודה אינו מוזכר במפורש בשאלה זו, אולם מכיון שהשואל שאל בשמו של ר' יעקב בזיז שהיה חתנו של ר' יהודה, קרוב לודאי שר' יהודה היה השואל.

נספח ב'חיבוריהם של חכמי אלג'יריה
בסדר כרונולוגי של המחברים

1. יצחק בר ששת, תשובות הריב"ש, קושטא ש"ו-ש"ז; קפו התשובות הראשונות נכתבו בהיות המחבר באלג'יריה.
2. משה גבאי בן שם טוב, עבד שלמה, בודליאנה מס' 202 (Hunt Don. 25) כתב-יד של פרוש על פרוש רש"י לתורה.
3. שמעון בר צמח דוראן, חידושי ופסקי הרשב"ץ למסכת נידה, חידושי הלכות למסכת ראש השנה, פירוש למסכת קנים, ליוורנו תק"ה.
4. אוהב משפט משפט צדק, ויניציאה שמ"ט ש"ן; באור לספר איוב.
5. ספר זוהר הרקיע, קושטא רעה; פירוש על האזהרות של ר' שלמה אבן גבירול, בחיבור זה מצויות השקפות הרשב"ץ לגבי מנין המצוות.
6. תשב"ץ, תשובות א-ג, אמסטרדם תצ"ח.
7. מגן אבות, ליוורנו תקמ"ה; בחיבור זה נכתבו השקפותיו של הרשב"ץ בעיקרי האמונה היהודית.
8. קשת ומגן, ליוורנו תקכ"ג (נדפס יחד עם מלחמת מצוה לרשב"ש); חיבור זה היה במקורו פרק שני של ספר מגן אבות, ובו דוחה הרשב"ץ את אמונות הנוצרים והמוסלמים.
9. מגן אבות, ליוורנו תקכ"ג; פירוש למסכת אבות.
10. יביץ שמועה, ליוורנו תק"ד; הלכות שחיטה, בדיקה וטריפות.
11. מאמר חמץ, אפיקומן, ליוורנו תק"ד (נדפס יחד עם יביץ שמועה), הלכות חמץ ופירוש ההגדה של פסח.

12. שמעון בר צמח דוראן, תפארת ישראל, ליוורנו תק"ד (נדפס יחד עם יבין שמועה); באור עניני המולדות והלוח.
13. פירוש להושענות, פירארה שי"ג.
14. פירוש על הלכות ברכות להרי"ף בכתב יד אהל דוד מס' 611; נדפס כפרוש הרשב"ץ על ברכות, מהדורת דוד צבי הילמן, בני-ברק תשל"א.
15. לויית חן, הגהות על פירוש רלב"ג לתורה; ספר זה נרשם על ידי הרשב"ץ ברשימת חיבוריו וכנראה אבד.
16. אור החיים, תשובות על ספר "אור ה"ל"ר" חסדאי קרשקש; גם ספר זה נרשם על ידי הרשב"ץ, והיום איננו מצוי.
17. אפרים אנקאווה, שער כבוד ה', תוניס תרס"ב; תשובות להשגות הרמב"ן על הרמב"ם.
18. יוסף בר אברהם שפורטש, תשובות (ספר התמחוי), אהל דוד מס' 612; ספר תשובות בכתב-יד.
19. ישועה בר יוסף הלוי, הליכות עולם, ויניציאה ש"ה; מבוא למשנה ולתלמוד.
20. שלמה בר שמעון דוראן, תשובות הרשב"ש, ליוורנו תק"ב.
21. מלחמת מצוה, ליפציג תרט"ז (נדפס גם יחד עם קשת ומגן, ליוורנו תקכ"ג); חיבור נגד האמונה הנוצרית.
22. תיקון סופרים, ליוורנו תק"ד (נדפס יחד עם ספר יבין שמועה); דיני שטרות.
23. צמח בר שלמה דוראן, יכין ובוועז א, תשובות, ליוורנו תקמ"ב.
24. שמעון בר שלמה דוראן, יכין ובוועז ב, תשובות, ליוורנו תקמ"ב.
25. יהודה בן שלמה כלאץ, משיח אלמים. כתב יד הספריה הלאומית בפאריס מס' 1334; באור על פרוש רש"י לתורה.
26. זכריה בן סרוק, פירוש למגילת אחשורוש, ויניציאה שכ"ה; באור למגילת אסתר.

27. אברהם אבן טוואה , חוט המשולש ג, תשובות, נדפס כחלק רביעי של החשב"ץ.
28. - , ספר נפך, תשובות, כתב יד אהל דוד מס' 714.
29. כלאץ יהודה , פי יהודה, כתב יד ציריך, הספריה המרכזית HEID 71, 2, דרשות.
30. - , מבוא התלמוד, כתב יד לונדון, המוזיאון הבריטי 430,4.
31. אברהם בר יעקב גבישון, עומר השכחה, ליוורנו תק"ח; פירוש לספר משלי על פי יסודות המחשבה הפילוסופית, עם הוספות בנו של המחבר ר' יעקב, בשילוב שירים וחרוזים.
32. שלמה בר צמח דוראן , חוט המשולש א, תשובות, נדפס בחלק רביעי של החשב"ץ.
33. - , חשק שלמה, ויניציאה שפ"ג; באור לספר משלי.
34. - , תפארת ישראל, ויניציאה חש"ד (שנ"א); החיבור כולל: א. שש דרשות בענין שבע החכמות. ב. מגילת ספר, ביאור למגילת אסתר, ג. סעודת מצוה, דרוש לסעודת פורים.
35. שלמה צרור , חוט המשולש ב, תשובות, נדפס כחלק רביעי לחשב"ץ.
36. סעדיה שוראקי , מונה מספר, מהדורת גב"ע צרפתי, רמת-גן תשל"ג; ספר להוראת החשבון.
37. מסעוד גנון , זרע רב, ליוורנו תקמ"ב. נדפס יחד עם יכין ובוועז; ספר דרשות.
38. , סליחות וקנינות לט' באב, כתב-יד בית המדרש לרבנים, פריס, 26; סליחות וקנינות שחוברו על ידי חכמי המאה ה"ז והי"ז.
39. ישועה בן שלמה צרור , מקראי קדש, כתב-יד מוסקבה, גינצבורג מס' 178; ספר דרשות.
40. שלמה בן יצחק בן משה משיש, פתחי שערים, כתב-יד מונטיפיורי מס' 265; מליצות חכמים קדמונים ומשלי הפילוסופים עם פרוש. החיבור נכתב לכבוד ר' יצחק קאנשינו.

41. מימון יאפיל , פני צדיק, ליוורנו תק"ט; דרשות על התורה ולמועדים.
42. רפאל ידידיה שלמה צרור, פרי צדיק, ליוורנו תק"ח; תשובות וחידושים על אורח חיים, יורה דיעה וחושן משפט.
43. יהודה עייאש , בית יהודה, תשובות, ליוורנו תק"ו; בסוף הספר לקט של דיני ומנהגי קהילת אלג'יר.
44. - , לחם יהודה, ליוורנו תק"ה; חידושים על הרמב"ם.
45. - , בני יהודה, ליוורנו תקי"ח; ספר זה מתחלק לג' חלקים והם: א. חלק ב של ספר לחם יהודה; באורים על משנה תורה לרמב"ם; באור לפרוש רש"י לתורה ולפרוש הרא"ם; הערות על הט"ז ועל תשובות בעל חוות יאיר. ב. חלק ב של ספר בית יהודה, תשובות. ג. אות בריית, שלש דרשות על מעלת המילה.
46. - , וזאת ליהודה, זולצבאך תקל"ו; באורים על ענינים שונים.
47. - , מטה יהודה, ליוורנו תקמ"ג; חידושים על שו"ע או"ח עם לקוטים, שבט יהודה על יו"ד (הלכות שמחות).
48. - , שבט יהודה, ליוורנו תקמ"ג; חידושים ושאלות וחשובות בהלכות שו"ע יו"ד.
49. יהודה עייאש , קול יהודה, ליוורנו תקנ"ג; דרשות על ספר בראשית ושמות, וכך דרשות ל תות, לסוכות ולפורים.
50. אברהם בר שלום טוביאיאנה, ספר חסד לאברהם, איזמיר תקכ"ד, מנטובה תקמ"ג; באור לתפילות חול, שבת, ראש חדש, חנוכה ופורים על פי כוונות האר"י.
51. יעקב אבן נאיים , זרע יעקב, תשובות, ליוורנו תקמ"ד.
52. - , ישועות יעקב, ליוורנו תקמ"ד; נדפס יחד עם ספר זרע יעקב; דרושים על פרשיות ספר בראשית, ולשבחות תשובה וכלה.

53. סעדיה אזוביב , תוכחת מוסר, ליוורנו תרל"א; באור על ספר משלי עם לקוטים שונים.
54. - , ספר שיר חדש, כתב-יד מוסקבה-גינצבורג מס' 26/1; באור לספר תהילים.
55. - , פרוש אגדות חז"ל, כתב-יד מוסקבה-גינצבורג מס' 26/2.
56. יוסף אזוביב , ימים אחדים, ליוורנו תקנ"א; דרשות שונות למועדים.
57. אברהם בושערה , ברית אברהם, ליוורנו תקנ"א; דרשות שונות והספדים.
58. יהודה בר חנין , עץ החיים, ליוורנו תקמ"ג; מנין המצוות וטעמיהן על פי אשל אברהם, חיבורו של אברהם טוביאיאנה, (קבלה).
59. יוסף בושערה , אהל יוסף, תשובות; ספר זה מוזכר ב"ברית אברהם" דף קמ"ו ע"ב, הספר איננו מצוי כיום.
60. שלום הכהן שולאל , נוה שלום, ליוורנו תקס"ד; חידושי דינים על ד' חלקי השו"ע, חידושים למס' עבודה זרה; שאלות ותשובות, דרושים.
61. חיים דוד שלמה זוראפה , בני שלמה, ליוורנו תקפ"ב; דרשות, ביאורים על פירוש רש"י לתורה ופירוש הרא"ם, שאלות ותשובות.
62. - , שער שלמה, תשובות, ליוורנו תרל"ח.
63. משה יעיש , שיח משה, ליוורנו תקפ"ב; נדפס יחד עם ספר בני שלמה, דרשות.
64. יצחק מורעלי , 'צפנת פענח' (עם הגהות של חיים בראדי), קובץ על-יד ז' (סדרה ישנה). מובאים בו פיוטים ופזמונים של חכמי אלג'יר בכל התקופות.
65. - , * מחזור לימים נוראים כמנהג אלג'יר, ליוורנו תרצ"ב.

* מחזורי הקהילות הגדולות באלג'יריה, אלג'יר וזהראן, תלמסאן וקונסטנטיין ובהם סליחות, פזמונים ופיוטים של חכמי אלג'יריה נדפסו במספר מהדורות.

קרוב"ץ (ר"ת קול רינה וישועה באהלי צדיקים) הוגה על ידי חביב טולידאנו, ליוורנו תרי"ב; פיוטים ופזמונים של חכמי אלג'יר בתקופות שונות למועדים שונים, ובהם גם שני ימי פורים של אלג'יר.

.66

קיצור תולדות רבני אלג'יר¹ר' יצחק בר ששת פרפט (הריב"ש)²

הריב"ש נולד בשנת פ"ו (1326) בברצלונה, שם למד אצל ר' חסדאי קרשקש (סבו של מחבר אור ה'), ר' פרץ הכהן, אך רבו המובהק שממנו קנה את רוב תורתו, היה רבנו נסים גירונדי. בהיותו בברצלונה עסק הריב"ש בתפקידי ציבור, אולם ידיעותינו על תקופה מרכזית זו בחייו, הינן מועטות. בשנת 1370 או 1371, הושלך הריב"ש לכלא יחד עם עוד חכמים ונכבדים יהודיים, בעקבות מלשינות של יהודים בריונים. לאחר תקופה קצרה זוכו הריב"ש וחבריו בדין, ושוחררו מבית הכלא, הריב"ש שהה בברצלונה עוד כשנה, ואחר כך עבר בשנת 1372 או 1373 לסראגוסה, שם הוזמן לכהן כרב³. בהיותו בסראגוסה, ראה את תפקידיו העיקריים: בהוראת תורה, ובהנהגת הקהילה ותיקון חייה הרוחניים. התפקיד האחרון, עורר מחלוקות בין הריב"ש שרצה לתקן את מנהגי הקהלה, לבין אחדים מן התקיפים בקהלה, ובשנת 1385 עזב הריב"ש לולנסיא⁴. בתקופה בה כהן כרב וחכם בולנסיא, התפרסם שמו בעולם היהודי, והשפעתו התפשטה גם לעבר קהילות צרפת⁵.

פרעות 1391, הביאו את הריב"ש לנטוש את ספרד, ולעבור לאלג'יריה; בתחילה ישב במליאנה ואח"כ עבר לאלג'יר. באלג'יר זכה הריב"ש להערכה רבה, והוא יזם את התקנת תקנות אלג'יר בעניני הכתובה, שנוסחו על ידי הרשב"ץ, ונתקבלו בשנת 1394. אולם הריב"ש סבל מיהודי שבא ממאירקה, שם ביזה את חכמי העיר והתנגד להם. בבואו לאלג'יר רצה להשתלט על הקהל, ולגרש את הריב"ש שהיה בעל השפעה רבה על הקהל מן העיר. להשגת מטרה זו נהג לבזות את הריב"ש ולחרפו, ראשי הקהל רצו לנדות את המבזה, אולם הריב"ש עצר בעדם. פלוני זה הגדיש את הסאה כאשר ערם קשיים על בניסחם של פליטים יהודים אנוסים מספרד ומאירקה לאלג'יר, ורצה למנוע את בואם. הריב"ש

1. על חכמי המאה הט"ז והי"ז, ראה לעיל עמ' 135 ואילך.

2. דמותו ותולדותיו של הריב"ש, תוארו בפרטות בספרו של: א' הרשמך, רבי יצחק בר ששת, דרך חייו ותקופתו, ירושלים תש"ז; ספר זה תורגם תוך הרחבה, תיקונים ושינויים מן המקור האנגלי:
Rabbi Isaac bar Sheshet. Perfet and His Times, New York 1943.

3. הרשמך, הריב"ש, עמ' יא-טז.

4. שם, עמ' טז-כא.

5. שם, עמ' כא-כג.

רצה להטיל שמחא על יהודים, שיגרמו לכך שאחיהם יאלצו לשוב למאירקה. פלוני שחש מהטלת נידוי עליו, רצה להגביל את זכותו של הריב"ש לנדות, על ידי קבלת הסכמה, שתתנה את זכות הטלת הנידוי בהסכמת הנאמנים מנהיגי הקהל, שחששו מאותו פלוני, ולפיכך היה בטוח שלא יסכימו שהריב"ש ינדהו. סביב נוסח ההסכמה, שמטרתה היתה לבזות את החכמים על ידי שלילת זכות הטלת הנידוי מהם, התחולל ויכוח בבית הכנסת והריב"ש עזב את בית הכנסת יחד עם תומכיו.

הפגיעה בריב"ש הביאה את ר' שאול (אשתרוק הכהן) להביא לריב"ש כתב מינוי לדיינות, מטעם השלטונות המרכזיים בתלמסאן, מינוי זה הביא לשינוי התקנות ולביטול הגבלת זכות הריב"ש להטיל נידוי.⁶ בתקופת חייו האחרונה באלג'יר, נזקקו קהלות רבות לפסקיו ותשובותיו של הריב"ש, ובהן קהילות מאלג'יריה, תוניסיה, מארוקו, ספרד ואיטליה.⁷ הריב"ש נפטר באלג'יר בשנת קס"ח (1408). מצבת קבורתו נמצאה באלג'יר בשנת 1896 כשעליה חקוקה קינתו של אבא מארי אבן כספי בן דורם של הרשב"ץ והרשב"ש.⁸

ר' שמעון בר צמח דוראן (הרשב"ץ)⁹

הרשב"ץ נולד בשנת קכ"א (1361), הוא למד במאירקה בישיבתו של ר' אפרים וידאל, ולאחר מכן בישיבתו של ר' יונה דיסמישטרי, שאת בחו נשא הרשב"ץ לאשה. הרשב"ץ לא הסתפק בלימוד תורה בלבד, והוא למד גם פילוסופיה ומדעים, ובמיוחד רפואה.¹⁰ בהיותו במאירקה אמנם התפרנס

6. שם, עמ' כח-לח.

7. ראה לעיל בפרקים רביעי-ששי.

8. מרעלי, צפנת פענח עמ' 8-14; הרשמן, הריב"ש, עמ' מא, קנה-קנוז.

9. עד כה נכתבו שני חיבורים מסכמים על הרשב"ץ האחד, מאמרו של

יאולוס,

R. Simon ben Zemah Duran ein Zeit und Lebensbild,

MGWJ, כג-כד (1874-1875) והשני ספרו של אפשטיין, The responsa of

rabbi Simon b. Zemah Duran. כן ראה את ערכיו של צ"י

צימלס באנציקלופדיה העברית, כרך יב, עמ' 240; ובאנציקלופדיה

יודאיקה החדשה (אנגליה) כרך 6, עמ' 302.

10. חשב"ץ ב: נב.

הרשב"ץ מן הרפואה. אולם את עיקר ייעודו ראה בלימוד תורה. לאחר פרעות שנת קנ"א (1391), עזב הרשב"ץ את מאיורקה, ועבר עם אביו ובני משפחתו לאלג'יר. בבואו לאלג'יר זכה הרשב"ץ להערכה רבה כתלמיד חכם, הוא השתתף עם הריב"ש ור' יצחק בונאשטרוק בהכנת תקנות אלג'יר בעניני הכתובה; והרשב"ץ הוא שניסח את התקנות שנתקבלו בשנת 1394¹¹.

הרשב"ץ העריך וכיבד ביותר את הריב"ש, אולם למרות זאת חלק עליו במספר ענינים. הרשב"ץ התנגד למינויו של הריב"ש כדיין על ידי השלטונות, ובשל כבוד הריב"ש, פרסם הרשב"ץ את התנגדותו וטעמיה, רק לאחר מות הריב"ש¹². לאחר מות הריב"ש נתמנה הרשב"ץ על ידי קהילת אלג'יר כדיין בקהילה, ומכיוון שמן הרפואה לא יכול היה להתפרנס באלג'יריה, הסכים הרשב"ץ לקבל שכר עבור תפקידו כדיין¹³.

הרשב"ץ שמש כדיין עד לפטירתו בשנת ר"ד (1444).

הרשב"ץ עמד בקשרים עם קהילות רבות, ונתבקש להשיב למאות שאלות בהלכה מקהילות אפריקה הצפונית וספרד¹⁴. הרשב"ץ חבר גם פיוטים, סליחות וקינות; הוא ידוע גם כאחד הפילוסופים היהודיים החשובים בימי הביניים, את דעותיו בחתום זה הביע בעיקר בחיבורו מגן אבות; הוא התוכח עם המוסלמים והנוצרים, ודחה את אמונותיהם, בחיבורו "קשת ומגן". הרשב"ץ כתב ארבע עשרה חיבורים, ורק שנים מהם אינם מצויים כיום¹⁵.

הרשב"ץ זכה, וצאצאיו המשיכו להנהיג את קהילת אלג'יר, במשך מאות שנים. אף לאחר מותו הוכר והוערך הרשב"ץ כמאריה דאתרא. מקום קברו היה ידוע ומפורסם ונשמר במשך דורות על ידי בני קהילת אלג'יר¹⁶.

---

11. שם, קג, רצב.

12. ראה לעיל עמ' 69.

13. ראה לעיל עמ' 111.

14. ראה לעיל בפרקים רביעי-ששי.

15. ראה לעיל: עמ' 129-131; וברשימת חיבוריהם של חכמי אלג'יריה, עמ' 309-308.

16. ראה לעיל עמ' 30-31. בלוך, *Inscriptions*, עמ' 3-4; מרעלי, צפנת פענח, עמ' 8.

ר' שלמה בן שמעון דוראן (רשב"ש)

ר' שלמה היה בנו של הרשב"ש, הוא נולד בשנת 1400 בקירוב, אביו היה רבו המובהק. הרשב"ש זכה להגיע לבגרות בעוד אביו בחיים (הרשב"ש נפטר 1444); לפיכך יכול היה הרשב"ש, למלא בחיי אביו, את כל התפקידים המוטלים על מורה הוראה ודיין בקהילה, כגון: ללמד הלכות מאכלות אסורות לחברים, ולשאת ולתת עם אביו בהלכה¹⁷. הרשב"ש אף דרש בבית הכנסת בשבת בעוד אביו חי, והמשכילים שבחווהו על דרשתו וגם אביו הסכים עמו¹⁸. הרשב"ש דן, פסק וכתב נימוקים לפסקיו, בדיני אישות, איסור והיתר וממונות; ואביו הודה לדבריו, ושבחו וקלסו¹⁹.

לאחר מות הרשב"ש, מונה בנו הרשב"ש לדיין הקהל, סמכותו של הרשב"ש כדיין, הייתה מוכרת בכל רחבי המערב, לפיכך העריך הרשב"ש את סמכותו כסמכות בית הדין הגדול, או בית הוועד העומד מעל לסמכותם של הדיינים ובתי הדין המקומיים בקהילות, והדבר בא לידי ביטוי בקשריו ההדוקים עם קהילות אלג'יריה, ובתקיפותו בתשובותיו²⁰.

לרשב"ש היה בית מדרש וישיבה, שבה למדו מבוגרים תורה, והכשירו עצמם להוראה. בין תלמידי הרשב"ש היו ר' יוסף זוראפה ור' יוסף זמרון, ששמרו על קשר שאלות עם רבם, גם אחרי עזבם את בית מדרשו באלג'יר²¹. הרשב"ש ירש את ספריתו הגדולה של אביו, לפיכך זכה ליתרון בויכוחיו עם חכמי דורו הקהילות השונות, שלא היה באפשרותם לבוא ולעיין באוסף הספרים הגדול של הרשב"ש²². קשריו ההדוקים של הרשב"ש עם קהילות אלג'יריה ותקיפותו, תרמו רבות לחיזוק החיים הדתיים, אולם הם גרמו גם למחלוקות ולמתיחות בינו לבין חכמים בקהילות האחרות²³.

הרשב"ש הביע את דעתו בבעיות המרכזיות של דורו, ביחס לאנוסים קבע שיש להקל עליהם ולקרבתם ליהדות²⁴. באשר לחנועת העלייה לארץ ישראל, שהתפשטה בדורו של הרשב"ש, הביע את דעתו שהעלייה לארץ ישראל, היא הכשרה לקיום מצוות ישיבה בארץ ישראל, והמצוות נובעות מעצם הישיבה. הרשב"ש אף דחה טענה שעדיף לעסוק בפילוסופיה, ולהתקרב בכך לה', במקום לעלות לארץ ישראל.

17. רשב"ש תקיח.

18. שם, קצג.

19. רשב"ש יב, תיא, תרכח.

20. ראה לעיל עמ' 72, 172-173.

21. שם, עמ' 97.

22. רשב"ש תרי"ב; וראה לעיל עמ' 189.

23. רשב"ש רלא, רלד, וראה לעיל עמ' 183, עמ' 297-301.

24. רשב"ש פט, צ, שסח.

אולם יחד עם זאת פסק הרשב"ש, שאין לכפות על הבעל או על האשה לעלות לארץ ישראל, בשל סכנת הדרכים²⁵.

הרשב"ש דחה את הגישה הפילוסופית הקיצונית, ולדעתו האמונה והדת היהודית משלבת בתוכה את "המושכל" ו"המעשים", ועל ידי שניהם תושלם הנפש שלמות גמורה²⁶. כן דחה הרשב"ש בחריפות גישת המקובלים, ודרש מתלמידיו להניח את הקבלה ולעסוק בלימוד הלכה²⁷. אין במקורותינו ידיעות שהרשב"ש שימש כרופא, בדומה לאביו, אולם באחת מחשובותיו, הוא מגלה בקיאות בסמי רפואה²⁸.

הרשב"ש כתב שני חיבורים מלבד חשובותיו, הראשון, "מלחמת מצוה", שנכתב בשנת קצ"ח בהשראת ודרישת אביו הרשב"ץ²⁹, בחיבור זה דחה הרשב"ש את השמצותיו של המומר יהושע הלורקי (Geronimo de Santa Fé) נגד התלמוד, האגדות ומדרשי חז"ל וטענותיו שהתלמוד פותח פתח לזימה. חיבורו השני "תיקון סופרים", נכתב במגמה להדריך את הסופרים וכותבי השטרות, במקומות שלא היו בהם סופרים מומחים, במטרה למנוע כתיבת שטרות פסולים³⁰. הרשב"ש נפטר בשנת רכ"ז (1467), בניו היו ר' אהרון, ר' צמח ור' שמעון³¹.

ר' צמח בן שלמה דוראן

ר' צמח בן שלמה (1425-1490 בקירוב³²) היה בנו השני של הרשב"ש. על חייו של ר' צמח אין לנו הרבה פרטים; ידוע לנו שחמיו אבי אשתו, היה ר' יהודה בן ר' אפרים אלנקאווה³³. כן ידוע לנו שסבל חקופה ארוכה ממחלה קשה, אשר כמעט הביאתהו אל שערי מות³⁴. על מנת להתרפאות ממחלתו, נסע למאירקה, שם שהה בשנים רכ"ה (1465) - רכ"ח (1468), והשיב משם חשובות לקהילות מאלגה, ושאיבה שבספרד. מתשובה שהשיב לאחר שחזר לאלג'יר, מסתבר

25. רשב"ש א-ג; וראה לעיל עמ' 242-243.

26. רשב"ש ג; וראה לעיל עמ' 118.

27. רשב"ש לו, קפח, קפט, שפג; וראה לעיל עמ' 121.

28. רשב"ש פט.

29. נדפס יחד עם ספר "קשת ומגן", ליוורנו תקכ"ג.

30. נדפס יחד עם "יבין שמועה", ליוורנו תק"ד.

31. על ר' אהרון ראה לעיל עמ' 135, על ר' צמח ור' שמעון ראה להלן.

32. סבו הרשב"ץ אשר נפטר ב-1444, שבחו ופארו על יושר סברתו. ראה: יכו"ב א: קלא, מכאן שהיה לפחות נער כאשר נפטר הרשב"ץ.

33. יכו"ב א: נו, וכך ראה לעיל עמ' 306.

34. יכו"ב א: נט, קיח. שם מצוי תיאור מדויק של מחלתו.

שגם אחיו ר' אהרון היה עמו במאיורקה, ובמשותף השיבו משם לקהילת קונסטנטיין³⁵. כדרכו של אביו, גם ר' צמח עמד בקשרים עם רוב קהילות אלג'יריה, וכן עם קהילות פאס, תוניס, מאלגה וגראנאדה³⁶. כאשר אביו הרשב"ש היה עוד בחייו, נהג ר' צמח לסייע לאביו בכתיבת ובהעמדת אגרותיו, ובהן גם אח אגרות הרשב"ש אל ר' יוסף שפורטש. הדבר בא לידי ביטוי באגרותיו של ר' צמח אל ר' יוסף שפורטש, ובמתיחות שהיתה קימת ביניהם³⁷. מבין בני הרשב"ש שאיר' ר' צמח את המספר הגדול ביותר של חשובות, שחלקן ארוכות ביותר, ובהן הוא מביע את עמדותיו והשקפותיו, לגבי הזרמים הרוחניים והבעיות הרוחניות של יהדות דורו³⁸. בשאלת האנוסים, הלך בעקבות אביו הרשב"ש, ופסק ישראל שחטא ישראל הוא, לפיכך אף האנוסים הם בחזקת ישראל; הוא אף הכשיר גט שנכתב על ידי אנוס, שידוע היה שהוא משתדל לקיים מצוות³⁹. עמדותיו כלפי הפילוסופיה והקבלה, היו שונות מעמדותיו של אביו הרשב"ש. ר' צמח התנגד להשקפות הפילוסופים, וללימוד הפילוסופיה הסכים רק למען מטרה אחת, לדעת מה להשיב לאפיקורוס; וגם זאת, רק לאחר שהלומד יהיה בקי בתורה שבכתב ושבע"פ על כל ספריה⁴⁰. באשר לקבלה, עמדתו איננה ברורה, אולם קרוב לודאי שהוא לא התנגד לקבלה בדומה לאביו, והיה קרוב לאמונה בקבלה ודבקות בה⁴¹.

ר' שמעון בן שלמה דוראן

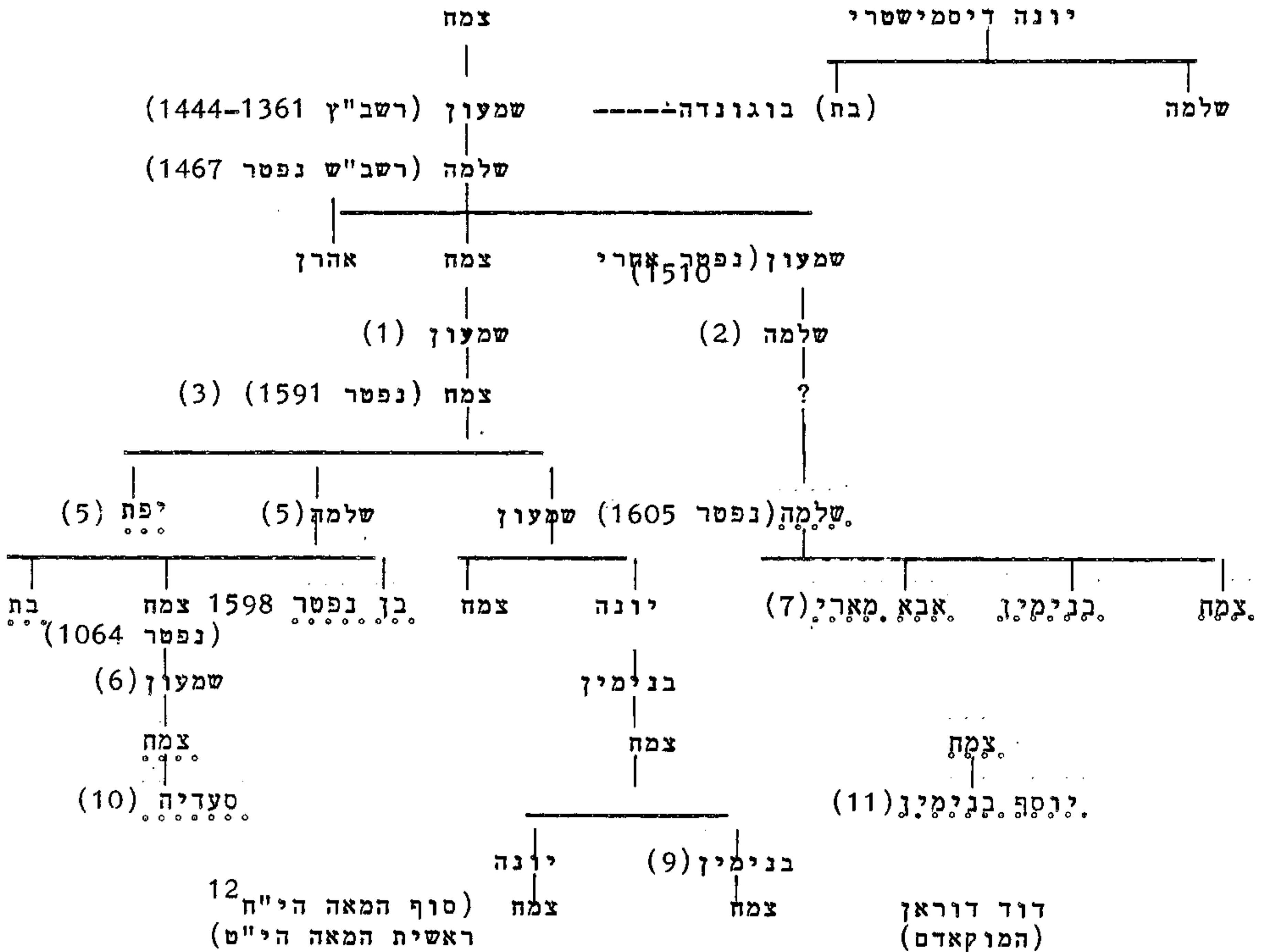
ר' שמעון (1427-1510 בקירוב) היה צעיר הבנים של הרשב"ש⁴², חמשים ואחת מחשובותיו כונסו בחלק שני של יכין ובוועז⁴³. בשל מיעוט חשובותיו שבידינו, ידיעותיו עליו מועטות, תקופת חייו האחרונה (כ-18 שנה בקירוב), תקופת גרוש רנ"ב (1492) מספרד, היתה אחת הקשות ביותר בתולדות העם היהודי. קהילת

35. שם קכד-קכו. 36. ראה לעיל עמ' 178, 186, 192, 197.
37. 203, 211, 220, 211, 229; וכן יכו"ב א: קלב.
38. ראה לעיל עמ' 301-303. חשובותיו נדפסו ביכין ובוועז, חלק א, ליוורנו חקמ"ב, המכיל 150 חשובות.
39. יכו"ב א: נה, עה, קז, קכה.
40. ראה לעיל עמ' 117-119.
41. שם, עמ' 122.
42. יכו"ב א: נג.
43. ליוורנו חקמ"ב; עיון מדוקדק בחשובות נג-נז יראה שאין אלו חשובותיו. אלא חשובות ר' צמח בן שמעון בן צמח, ראה לעיל עמ' 152. ובאשר לתשובה נב, קשה להניח שפאס היתה ידועה כמרכז תורה, כבר בחיי ר' שמעון, ולפיכך יש להניח שנכתבה לאחר מותו.

אלג'יר סייעה למגורשי ספרד, ור' שמעון דוראן פדה בשנת רנ"ט (1499) בשבע מאות דוקאט חמשים שבויים יהודיים, שברחו לסביליה ושם נאסרו⁴⁴. בתקופה זו ר' שמעון היה חלש מבחינה גופנית, והוא התלונן רבות על מצבו ותלאות הזמן⁴⁵. אולם מצבו הקשה ביותר היה בהיותו בן 72, (בשנת 1509) כאשר הספרדים פתחו במסע כבושיהם באפריקה הצפונית, ור' שמעון נאלץ לארוז את ספריו ולהימלט לפנים הארץ לאלמדיה⁴⁶. ר' שמעון עמד בקשרים הדוקים עם כל קהילות אלג'יריה, אולם תשובותיו ותוכחותיו, מצביעות שמעמדו היה חלש ממעמד אביו, ובתוכחותיו נגד המלשינים בבגאיה ובתלמסאן, איננו מוצאים את התקיפות שבה נהג אביו הרשב"ש לכתוב⁴⁷. כן עמד ר' שמעון בקשר עם קהלות ואלנטיה⁴⁸, פאס⁴⁹, ור' משה בר יצחק בן אלאסקר בתוניס⁵⁰. חשיבות מיוחדת יש לפסקו של ר' שמעון בשאלת האנוסים, הקובע: שלא רק האנוסים מדור ראשון הינם יהודים, אלא אפילו לאחר כמה דורות, יש להחשיבם כיהודים; פסקו התבסס על ידיעותיו שהאנוסים השתדלו להינשא לאנוסות. פסק זה משמש בסיס לכל הפסיקה המאוחרת יותר בשאלת האנוסים, והוא מצוטט רבות על ידי חכמי המאה ה"ז, והחכמים המאוחרים יותר, שדנו בבעית מעמדם האישי של האנוסים⁵¹.

-
44. א' זכות, ספר יוחסין השלם מהדורת פיליפאוסקי לנודון 1875, (דפוס צילום, ירושלים תשכ"ג) עמ' 227.
45. יכו"ב ב: כו, לב, מב.
46. יכו"ב א: מח; וראה לעיל עמ' 2.
47. ראה לעיל עמ' 182.
48. יכו"ב ב: יד, יט; וראה לעיל עמ' 219, 220.
49. יכו"ב ב: ג, ח; וראה לעיל עמ' 229.
50. יכו"ב ב: כג; וראה מיכל, אור-החיים, עמ' 529 מס' 1116.
51. יכו"ב ב: ג, יט, לא; אסף, אנוסי ספרד ופורטוגל, עמ' 158, 163.

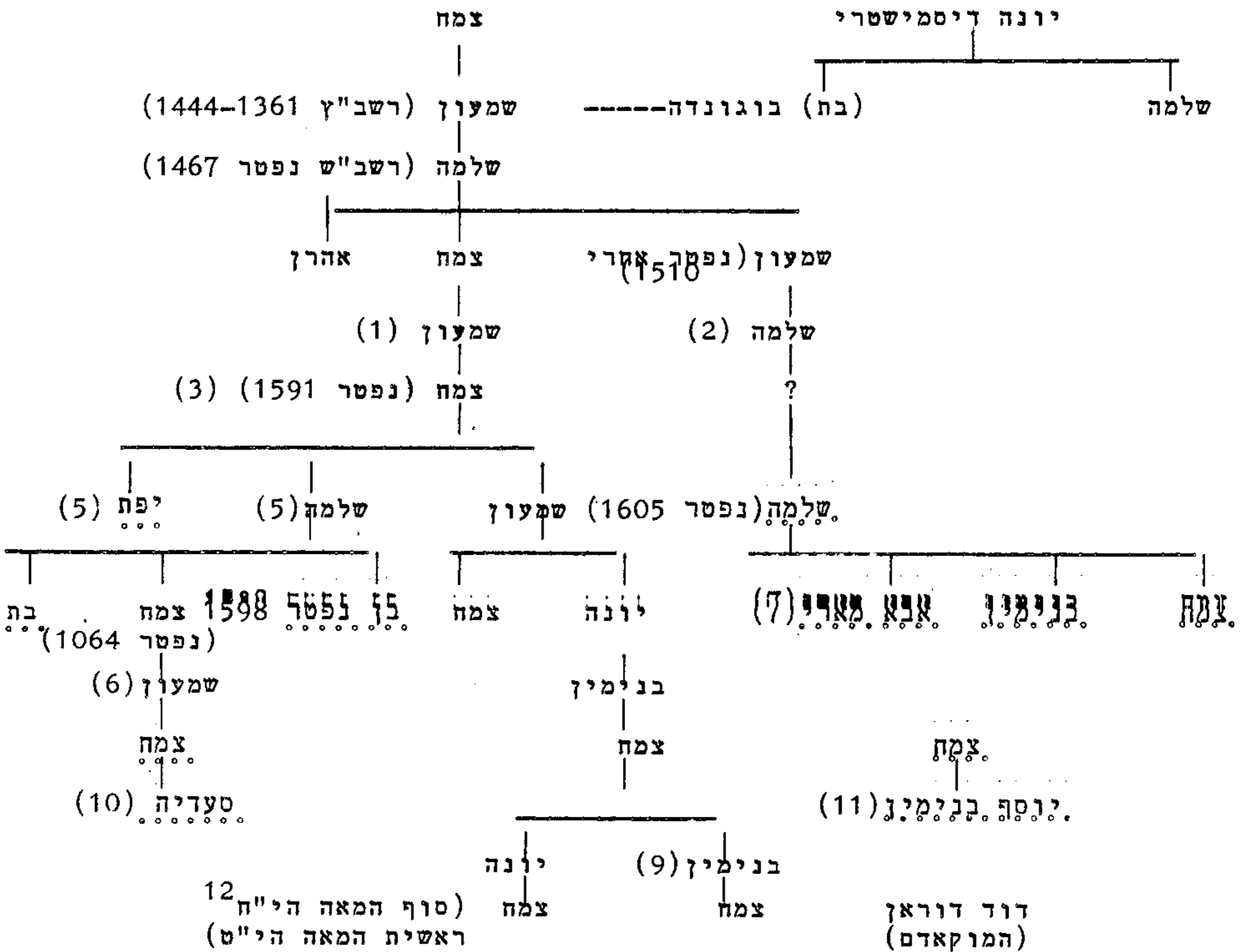
שושלת היוחסין של בני משפחת דוראן *

162	עמ' עליו לעיל	6	עיינן	עליו לעיל	עמ' 135	1	עיינן	לעיל	עמ' 135
		7	שם		"	2	"	"	"
169	עמ' עליו לעיל	8	עיינן	עליו לעיל	"	3	"	"	"
		9	שם		"	4	"	"	"
		10	שם,	הערה 166	"	5	"	"	"
		11	עיינן	לעיל עמ' 170, הלה מציין עצמו עשירי לרשב"ץ.	"				
		12	עיינן:	הירשברג, תולדוח, ג, עמ' 70, 72.					

* האותיות הגדולות באות לציין שינויים והוספות ברשימה זו לעומת רשימת היחס שנדפסה ע"י שטינשניידר, Catalogus, עמ' 2305.

שושלת היוחסין של בני משפחת דוראן *

(6) עיין עליו לעיל עמ' 162	(1) עיין לעיל עמ' 135
(7) שם	(2) " " " 137
(8) עיין עליו לעיל עמ' 169	(3) " " " 151
(9) שם	(4) " " " 155
(10) שם, הערה 166	(5) " " " 157
(11) עיין לעיל עמ' 170, הלה מציין עצמו עשירי לרשב"ץ.	
(12) עיין: הירשברג, תולדות, ג, עמ' 70, 72.	

* האותיות הגדולות באות לציין שינויים והוספות ברשימה זו לעומת רשימת היחס שנדפסה ע"י שטינשניידר, Catalogus, עמ' 2305.

חכמי אלג'יר בשנים 1700-1830ר' רפאל ידידיה שלמה (רי"ש) צרור

רי"ש צרור בן ישועה נולד בכ"ב באלול שנת תמ"א (1681), הוא היה נכדו של ר' שלמה צרור, מחבר חלק שני של חוט המשולש. אחד ממוריו של רי"ש צרור היה ר' בנימין דוראן¹. רי"ש צרור היה בקי בחכמת ההגיון והיה בעל כשר הבעה מעולה, היחה לו ידיעה רבה והתמצאות בחיים המדיניים הביין לאומיים בתקופתו, ובפרטי המדינות השונות חוקיהן ומנהגיהן, ידע זה היה חיוני במיוחד לצורך קיום תקין של המסחר, והיחסים עם המדינות השונות². גם רי"ש צרור עצמו עסק במסחר, אולם לא היחה לו הצלחה בחוץ זה, והוא הפסיד כספים רבים³.

רי"ש צרור היה ידוע כרופא ובקי בחכמת הטבע, ורבים נזקקו לו: הוא אף הגיע להישגים במחקר עשבי מרפא. אולם למרות היותו רופא, הוא עצמו היה חולה קשה במשך תקופה ארוכה, המחלה יסרתהו והחלישתהו אף ממשפחתו לא רווח נחת, משום שבניו ובנותיו מתו בחייו, והוא מיאן להתנחם⁴.

רי"ש צרור נפטר בכ"ז בכסלו שנת תצ"ח⁵.

רי"ש צרור שמש כריש מתא וריש מתיבתא וכדיין באלג'יר, חכמי דורו באלג'יר העריכוהו והוקירוהו, ולפיכך נמנעו מלהכריע בשאלות מסובכות בהיעדרו⁶. רי"ש צרור היה בין התקיפים בחכמי אלג'יר, הוא לא הסס להביע את דעתו, כנגד חקנה שנתקבלה בניגוד להלכה בקהל קונסטנטיין; או נגד כניעת חכמי אלג'יר וכתיבת גט מחמת הלחץ הציבורי. הוא אף חבש עברין בבית הסוהר, והכהו מכות מרדות⁷. אולם יחד עם תקיפותו, הוא

1. וזאת ליהודה דף ע; הקדמת חכמי אלג'יר לפ"צ; בית יהודה דף קטו ע"ב.
2. הקדמה לפ"צ וראה לעיל בעמ' 169.
3. האדיי, Livre עמ' 34; הקדמה לפ"צ.
4. הקדמה לפ"צ וראה בי"ה דף קט"ו, בתו של רי"ש צרור, אסתר בת השש, טבעה בשנת חס"ח בבאר מים.
5. וזאת ליהודה דף ע; בלוך, Inscriptions עמ' 45-50.
6. פ"צ ד, יג.
7. פ"צ יב, יג; בי"ה אה"ע כז. וראה לעיל עמ' 80, 87.

צייך שבתי הדין של זמנו, אינם נוהגים נשיאותם ברמה, ואינם זריזים להטיל אימתם על הציבור, לשם שמים, וכל זה מחמת סיבות שאסור להעלותן על הכתב⁸.

רי"ש צרור שמש כראש ישיבה, ובישיבתו נהגו תלמידיו וחבריו, ר' מסעוד אלפאסי ור' יוסף אזוביב להעלות את שאלותיהם על גבי הכתב, וכך נהג גם להשיב להם. השאלות והתשובות הכתובות שמשו בסיס לדיון וללימוד⁹. תלמידו המבהק של רי"ש צרור היה ר' יהודה עייאש, שלמד אצל רבו בדרך של שימוש הרב¹⁰. ר' יהודה עייאש מזכיר בחיבוריו פעמים רבות את מורו רי"ש צרור, ובמיוחד בחיבורו החשוב דיני ומנהגי אלג'יר, שנמסרו לו מפי מורו¹¹. רי"ש צרור נשאל שאלות גם מקהלות אחרות, ובהן שאלות מתונים, ששאל תלמידו ר' מסעוד רפאל אלפאסי¹², וכך שאלות מקונסטנטיין, והראן וגיברלטר¹³. חיבורו של רי"ש צרור "פרי צדיק" כונס ונערך לאחר מותו על ידי תלמידיו, מתוך כתב היד שהיה קשה לקריאה. הם חלקו את החיבור לשני חלקים, (א) תשובות (ב) באורי לשונות השולחן ערוך לפי סדר חלקיו¹⁴.

ר' יהודה עייאש

ר' יהודה עייאש נולד בשנת 1700 בקירוב, בישוב קטן, שם למד תורה מאביו¹⁵. בשנת תפ"ד (1724) הגיע לאלג'יר, ולמד לפני רבו המובהק רי"ש צרור, אשר קרבו לתורה¹⁶. לאחר מות ר' רי"ש צרור בשנת תצ"ח, קבל על עצמו ר' יהודה עייאש את הנהגת קהילת אלג'יר, כמורה הוראה וכדיין. ר' יהודה עייאש הרביץ תורה בישיבה, שהייתה קיימת בביתו, בישיבה זו למדו חכמים בקביעות, במשך כל היום ואף בלילות. ר' יהודה דאג וחיפש מקורות כספיים לתמיכה בתלמידים, והצליח להשיג את תמיכתו של הגביר רפאל יעקב בושערה. ר' יהודה עייאש נהג גם לדרוש בשבתות בחצות היום, בבית

8. פ"צ חידושים, דף צז ע"ב. וכך ראה לעיל בפרק השביעי.

9. פ"צ יו, יז: וראה לעיל עמ' 99.

10. לחם יהודה הקדמת המחבר. וראה לעיל עמ' 100.

11. בי"ה דף קז ע"א.

12. פ"צ ד-ז.

13. פ"צ ב, יג, כג.

14. פ"צ בהקדמה.

15. בי"ה או"ח: כה.

16. לחם יהודה, הקדמת המחבר; ראה לעיל עמ' 100. ר' יהודה עייאש הזכיר בחיבוריו פעמים רבות את מורו.

הכנסת הגדול שבאלג'יר בדברי אגדה¹⁷.

תפקידיו כדיין הקשו עליו, משום שבעלי הדינים עמדו עליו מבקר עד ערב¹⁸. על אף העומס הרב שהיה עליו כדיין וכמורה, ר' יהודה עייאש הירבה לכתוב ולחבר, ובשבעת ספריו בית יהודה, לחם יהודה, בני יהודה, וזאת ליהודה, מטה יהודה, שבט יהודה, קול יהודה, מצויים תשובות, באורים לפרשני התורה, באורים למשנה תורה לרמב"ם, חידושים על השולחן ערוך, הערות על הטור זהב, וחשובות לבעל חוות יאיר, דרשות לתורה ולמועדים שונים¹⁹.

ר' יהודה עייאש הכיר את חיבוריהם של חכמי מזרח אירופה הסמוכים לדורו, והוא הרבה לצטטם בחיבוריו²⁰; והוא אף חיבב את הפילפול²¹.

שמו של ר' יהודה עייאש נתפרסם בקהילות ישראל, ומקהילות רבות באלג'יריה, בצפון אפריקה, ומחוצה לה, פנו אליו בשאלות בהלכה ובבקשות לחוות דעת הלכתית, כן הוא זכה להערכה על ידי חכמי אירופה²².

ר' יהודה עייאש שאף עוד בהיותו בן עשרים וחמש לעלות לארץ ישראל, אולם הוא המשיך להנהיג את קהילת אלג'יר, עד שראה בחזונו דמות שזרזתהו לעלות לארץ ישראל, אולם הגורם העיקרי, שדחפו לעזוב את מקומו, הייתה אכזבתו מקהילתו אלג'יר, בעקבות המשבר הרוחני והחברתי בקהילה²³. ר' יהודה עייאש לא נעתר להפצרות בני הקהילה להשאר באלג'יר, והסכים רק לדחות את נסיעתו, עד שיחמנה ממלא מקומו²⁴. בשנת תקי"ז עזב ר' יהודה עייאש את אלג'יר והגיע לליוורנו, שם נתקבל בכבוד רב²⁵.

בשנת תקי"ח הגיע ר' יהודה עייאש לירושלים, והצטרף לחכמי ישיבת כנסת ישראל. תקופת שהותו בירושלים הייתה קצרה, והוא נפטר בשבת ראש השנה חקכ"א (1760)²⁶.

17. בני יהודה הקדמת המחבר; לחם יהודה הקדמת המחבר; וזאת ליהודה, הקדמת יוסף בושערה. וראה לעיל עמ' 104.

18. בי"ה אה"ע: יט; וזאת ליהודה הקדמת יוסף בושערה.

19. ראה רשימת חיבוריו בעמ' 311, חיבורים מס' 43-49.

20. ראה: בי"ה ב:מ, מצאתי בכתיבת יד מהגהות הרב בעל הט"ז, שהגיה אחר שנדפס החיבור.

21. בי"ה או"ח: ז, יט.

22. ראה לעיל בפרקים רביעי-ששי; תוח"י ג; עמ' 26 וכן ראה לעיל עמ' 129.

23. בי"ה ב: קכד; בני יהודה הקדמת המחבר; ראה לעיל עמ' 263-264.

24. בי"ה, כתב התנצלות דף רג עמ' ב.

25. בני יהודה הקדמת המחבר; בי"ה ב: קכד.

26. תוח"י: ג: עמ' 27.

לר' יהודה עייאש היו שלשה בנים: האחד אברהם, השני יוסף, שהביא לדפוס את ספרו של אביו "קול יהודה". המפורסם בין בניו היה ר' יעקב משה עייאש, אשר עלה עם אביו לירושלים, משם יצא כשד"ר, וכיהן כרב בקהילות סיינה ופירארה, וחזר לירושלים, בה נתמנה כרב הקהלה בשנת תקס"ז.²⁷

ר' יעקב חיים בן נאים

ר' יעקב חיים בן נאים נולד לאביו שמואל בפאס, שם למד אצל ר' אפרים בן אברהם מונסוניגו, שהיה מדייני פאס.²⁸ ר' יעקב בן נאים עזב את פאס, ויצא מערבה, בשאיפה להגיע לארץ ישראל, הוא הגיע לעיר אל מעסכר בשלהי שנת תקי"ז,²⁹ בתמיכת ראש העדה בעיר אל מעסכר, מונה להיות מורה הנראה ודיין בקהלה, בה ישב שבע שנים. בשנת תקכ"ד עבר לאלג'יר, שם הפצירו בו ראשי הקהל להישאר בקהילתם, ולקבל על עצמו את ראשות ההנהגה הדתית רוחנית. ר' יעקב בן נאים נעתר להפצרות, וראה את הדבר לכבוד גדול, לשמש בתפקיד, בו שמשו בעבר מגדולי חכמי ישראל, הריב"ש והרשב"ץ.³⁰ ר"י ק' נאים נשאר באלג'יר שמונה עשרה שנה, בתקופה זו נמלט פעם אחת, בעת צרה לתוניס, יש לשער שהיה זה בשנת תקל"ה (1775), כאשר הספרדים ניסו לכבוש את העיר אלג'יר; לזכר הנס שהביא לכשלונם של הספרדים, כתב ר' ק' נאים פיוטים המצויים בקובץ של אלג'יר.³¹ בהיותו באלג'יר המשיך בקשריו עם קהילת אלמעסכר, אשר שלחה אליו מספר שאלות,³² וכך נשאל גם מבלידה מוסתגאנים ומליאנה.³³ בשנת תקל"ו היחה בצורת באלג'יר וכאשר ר"י ק' נאים דרש בתענית גשמים בענייני דיומא בבית הכנסת, הצליח להביא לשינוי מנהג שהיה מקובל עד אז באלג'יר, והתבסס על פסקי הרשב"ץ והרשב"ש.³⁴ המשבר החברתי

27. קול יהודה, בהקדמות; תוח"י ג: עמ' 189.

28. ראה: טולידאנו נר המערב, עמ' 185; ובהקדמתו של ר"י ק' נאים לחיבורו זרע יעקב, שם מובאים רוב הפרטים על תולדות חייו, עד לזמן הדפסת הספר.

29. ולא תק"כ כדברי טולידאנו, בנר המערב, שם.

30. אחד מתלמידיו באלג'יר היה ר' שלום הכהן שולאל, מחבר ספר נוה שלום; ראה: נוה שלום סי' כא, כב.

31. ראה לעיל עמ' 11, ובקובץ של אלג'יר דף קמא עב-קמו.

32. זרע יעקב, כג, כז, לד, לה, סב.

33. שם, לו, מב, מט.

34. זרע יעקב, עה, הוא, הנהיג שכלה תטבול י"א יום לאחר ליל החופה והדבר נתקבל כהסכמה. על דרשתו בשבת של חתונת בנו. ראה ש"ש, דף קסג.

רוחני, שהיה קיים באלג'יר לפני בואו אליה, פגע גם בר"י ק' נאים³⁵, כאשר פסק בסכסוך בדיני ממונות, בשנת תקל"ג (או זמן קצר אחריה), פסק דינו לא היה נראה לאחת הקבוצות המעורבות במשפט, לפיכך כת זו חשבה עליו רעות, והוציאה מחשבתה אל הפועל, וגרמה לר"י ק' נאים היזק בגופו ובממונו³⁶. פורענויות נוספות באו עליו כאשר בשנת תקל"ז פסק בדין לרעת ר' אהרון הכהן סלמון, והלה פעל רבות, לביטול פסק דינו של ר"י ק' נאים³⁷. חוסר המשמעת בקהילת אלג'יר, וההכרח להתמודד לבד עם סוחרים עשירים, אלימים ותקיפים, המסתייעים בנגיד ובשלטונות, הביאו את ר"י ק' נאים לעזוב את אלג'יר, ולעבור בחדש אלול תקמ"ב לליוורנו, שם נתקבל בכבוד רב³⁸. בשנת תקמ"ד הדפיס בליוורנו את ספרו "זרע יעקב", אשר בו כלולות מספר שאלות, שנשאל בהיותו כבר בליוורנו, וכן נספח לו ספרו "ישועות יעקב" המכיל דרושים שונים³⁹.

ר"י ק' נאים נפטר בליוורנו בשנת תקס"ד⁴⁰.

ר' אברהם בר שלום טוביאיאנה

ר' אברהם טוביאיאנה היה מחכמי ודייני אלג'יר במחצית השניה של המאה הי"ח⁴¹. הוא עמד בראש קבוצת המקובלים באלג'יר, והוא הושפע ממקובלי ירושלים, אשר שיטתם נמסרה לו על ידי החכם השלם המקובל שלמה מלכו, שהביא לאלג'יר גם את תפילת המקובלים שלפני תפילת מנחה. ר' אברהם נהג ללמוד קבלה עם החכם השלם ר' שלמה אזנאחי בבית הכנסת, ובביתו של ר' מרדכי גיאן⁴².

35. ראה לעיל עמ' 262 ואילך.

36. זרע יעקב, נח.

37. ראה לעיל עמ' 266.

38. ראה לעיל עמ' 265 ובהקדמתו לזרע יעקב.

39. זרע יעקב, ו, טז. ר"י ק' נאים כתב גם חידושים למס' ברכות וסוכה, והם נדפסו בספרו של ר"י צבע, חסד ואמת, סאלוניקי תקע"ג.

40. יום לאחר מותו נדפס "אמת ליעקב" ובו 8 דפים של הספדים על ר"י ק' נאים.

41. ביין החתומים על ההסכמה לקול יהודה.

42. ראה לעיל עמ' 124, 125.

ר' אברהם התמסר ללמוד תורה וקבלה, ולצרף מחיתו קבל קצבאות שנתיות,

חדשות ושבועיות של עשירי אלג'יר. בין התומכים בו היו: דודו, דוד בר

יעקב מועטי שנתן לו קצבה שנתית, וכך דוד בר אברהם מועטי, ויוסף ורפאל

יעקב בושערה⁴³. קבוצת המקובלים, שבראשה עמד ר' אברהם טוביאיאנה, נסתה להנהיג

את מנהגי האר"י בבתי הקנסת באלג'יר, והדבר עורר מחלוקת חריפה בקהלה⁴⁴.

ר' אברהם נסע לאיטליה בשנת תקמ"ב והביא לדפוס בליוורנו את הספרים:

"מגן אבות" לרשב"ץ, "יכין ובוועז" של ר' צמח ור' שמעון דוראן, וכן את

הספר "זרע רב" של ר' מסעוד גנון שנדפס יחד עם "יכין ובוועז"⁴⁵. כן נסע

ר' אברהם לתוניס, שם שהה בשנת 1785, ומצא שם בבית גנזי החכם השלם יהושע

טנוג'י, פירוש על הזוהר, שכתב ר' שמעון לביא⁴⁶. ר' אברהם טוביאיאנה

תמך בר' אהרון הכהן סלמון במאבקו בשנת תקנ"א, נגד פסק הדין של ר' יעקב ון

נאים שחייב את ר' אברהם בדין. על פעולה זו של ר' אברהם, התרעם השו"ר ר'

רפאל שלמה הלוי⁴⁷.

ר' אברהם טוביאיאנה כתב מספר חיבורים: "חסד אברהם", אשר יש בו באור

התפלות על פי כוונות האר"י⁴⁸ וכן, "אשל אברהם", שנדפס יחד עם ספר "עץ החיים"

לר' יהודה בר חנין, העוסק במנין המצוות וטעמיהן על פי הקבלה⁴⁹. כן כתב ספר

"עץ הדעת" שנשאר בכתב יד ואיננו מצוי היום.

ר' אברהם נפטר בחדש אלול תקנ"ג (1793). הוא זכה להערכה רבה של חכמי

אלג'יר, הדבר צוין בהקדמתו של ר' יוסף אזוביב לספרו "ימים אחדים"⁵⁰.

43. הקדמה לחסד לאברהם.

44. ראה לעיל עמ' 124.

45. ראה בהקדמות ליכין ובוועז.

46. בלון Inscriptions, עמ' 81; הקדמתו של ר' אברהם טוביאיאנה לאשל אברהם.

על ר' שמעון לביא. ראה: הירשברג, תולדות, ב, עמ' 174.

47. ראה לעיל עמ' 266-267.

48. איזמיר תקכ"ד, מנטובה תקמ"ד.

49. ליוורנו תקמ"ג.

50. בלון, Inscriptions, עמ' 81.

ר' יוסף אזוביב

ר' יוסף בן נהוראי אזוביב, כיהן כרב הכולל וכדיין בקהילת אלג'יר, במחצית השנייה של המאה הי"ח. בתפקידו זה העמיד תלמידים הרבה, והנהיג את הקהילה⁵¹. משפחתו היתה בין המשפחות המכובדות בקהילת אלג'יר, ור' יוסף אזוביב היה דודו של ר' אברהם בושערה⁵².

בשנת תק"נ עזב את הרבנות באלג'יר, ועבר ליוורנו, שם הדפיס את ספרו "ימים אחדים", שהוא ספר דרשות לשבתות ומועדים⁵³. בליוורנו פגש את החיד"א ואת ר' יעקב ק' נאים, וזכה להסכמותיהם על ספרו. בהקדמת ר' יוסף אזוביב לספרו "ימים אחדים", הוא מתאר את צערו על מות אשתו ובנותיו.

בשנת תקנ"א חזר ר' יוסף לאלג'יר, ובשנה זו הוא חתום כאחד מחברי בית הדין באלג'יר על הסכמה לספר ברית אברהם, ובשנת תקנ"ב הוא מוזכר שוב כרב הכולל באלג'יר⁵⁴.

בשל מחלתו עבר ר' יוסף אזוביב לבלידה, בנסיון למצוא שם מרפא, אולם הוא נפטר בשנת 1794⁵⁵.

ר' אברהם בושערה

ר' אברהם בושערה היה בנו של הנגיד רפאל יעקב בושערה⁵⁶ שבא מליוורנו לאלג'יר, בנו ר' אברהם הגיע לאלג'יר רק בשנת 1757. בבואו לאלג'יר עסק במסחר⁵⁷, אולם מלבד זאת ישב ולמד כשבע שנים, בבית מדרשו של ר' יעקב אבוקאיא⁵⁸. יש לשער שלמד גם מדודו אחי אביו ר' יוסף בושערה, מחבר שו"ח "אהל יוסף", שבייתו היה בית ועד לחכמים, גם דודו מצד אמו ר' יוסף אזוביב, היה תלמיד חכם⁵⁹. על מצבתו של ר' אברהם נכתב "בקי במקרא בפשט וגם בדרש"

-
51. ראה שמחת יום טוב כ; ברית אברהם דף מח, קפב.
52. ראה: אנציקלופדיה יודאיקה (החדשה) ג: עמ' 1015; וכך ברית אברהם, דרוש לשבת חשובה דף קפ"ב; של ר' אברהם בושערה ראה להלן.
53. ראה: הסכמת רבני ליוורנו ל"ימים אחדים".
54. הקדמת ר' יוסף עייאש לקול יהודה.
55. בלוך, *Inscriptions*, עמ' 83-85.
56. שם, עמ' 92.
57. ראה לעיל בעמ' 45.
58. הקדמה ר' יעקב בן משה אבוקאיא לספר ברית אברהם.
59. הקדמת ר' אברהם טוביאיאנה לברית אברהם; ראה לעיל.

ראיה לכך מצויה בספרו "ברית אברהם" שנדפס בליוורנו, תקנ"א, הכולל דרושים והספדים. כן כתב שני חיבורים שלא נדפסו: בית אברהם, וליקוטי תנ"ך⁶⁰.

ר' אברהם בושערה קבל לידינו את תפקיד הנגידות לאחר מותו של אביו בשנת 1768, כן מילא תפקיד של קונסול ראגוזה באלג'יר⁶¹. מתקופת נגידותו, שנמשכה עד שנת 1800, ידועות לנו שתי פרשיות, האחת קשורה לחכירת בית המרחץ, והשנייה, תמיכתו בחמיו אהרון הכהן סלמון, בנסיון להטות את הדין⁶².

אברהם בושערה הודח מן הנגידות בשנת 1800 על ידי הדאי מוצטפא בשל חכמים שונים כנגדו, בין העילות להדחה רצונו לשאת אשה צעירה על פני אשתו הזקנה. במקומו מונה כנגיד נפתלי בוג'נאח. אברהם בושערה נפטר באלג'יר בשנת 1801⁶³. מצאצאיו ידועה בתו מרים שנשאה לחכם השלם הדיין ר' דוד מועטי⁶⁴.

ר' חיים דוד שלמה זוראפא

רח"ד שלמה זוראפא בן שמואל נולד בשנת תקנ"ה (1795)⁶⁵ הוא למד באלג'יר. חשובותיו ופסקיו הראשונים, היו קשורים בברור בשאלות הלכה למעשה, שהובאו על ידי השואלים אל בני הישיבה⁶⁶. רבו המובהק היה ר' חיים מסעוד אלבו, אשר כתב הסכמות לפסקיו של רח"ד שלמה זוראפא בעניני טריפה בשנת תקע"ו, ובשנת תקע"ז, בהסכמות אלו היה משום מתן היתר הוראה⁶⁷. ספרו הראשון של רח"ד

60. בלוך, שם, עמ' 93.
61. בלוך, שם, עמ' 92. הירשברג, תולדות, ב, עמ' 63.
62. ראה לעיל עמ' 63, 267.
63. בלוך, שם, עמ' 91-93; הירשברג, שם.
64. הקדמת ר' אברהם טוביאנה לברית אברהם, וכך הסכמת ר' אברהם אלחדף לספר זה. על ר' דוד מועטי ראה הירשברג, שם, עמ' 71. קשרי המשפחה שהוזכרו כאן הם רקע למשבר החברתי רוחני, ראה לעיל עמ' 268.
65. כך מסתבר משער הספר שער שלמה, בו הוא נכתב שר' שלמה זוראפא הדפיס את ספר דרשותיו "בני שלמה" בהיותו כבן 27, מכיוון שהספר נדפס בליוורנו בשנת תקפ"ב, הרי מכאן שר' שלמה זוראפא נולד בשנת תקנ"ה (1795). אולם קביעה זו מעוררת ספק לגבי אמינות התאריך המובא בתשובתו בספר שער שלמה בדף קס"ג שנת תקס"ז. קשה להניח שבקרתו על חיי הרוח של הקהילה נכתבה כאשר היה בן 13, ואולי יש לחקן את התאריך לתקע"ז.
66. ש"ש יח, מג, מה, מו.
67. ש"ש מג, מו.

שלמה זוראפא היה "בני שלמה", שנדפס בליזורנו בשנת תקפ"ב, והוא כולל דרשות ובאורים על רש"י לתורה והרא"ם. ספר תשובותיו שער שלמה נדפס בליזורנו בשנת תרל"ח עוסק בכל נושאי ההלכה, רוב התשובות קשורות לשאלות מקהלתו אלג'יר, רק שתי שאלות בספר נשאלו מחוץ לקהלתו⁶⁸, ויש בכך עדות לירידת השפעת חכמי אלג'יר על שאר קהלות אלג'יריה.

בספר שער שלמה, יש ידיעות חשובות על מסרת הדרשות בקהילת אלג'יר, והמשבר הרוחני חברתי שפקד את הקהילה, בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט. רח"ד שלמה זוראפא גיבש והציע סדר יום ותכנית ללימוד תורה, לתלמידי חכמים מובהקים⁶⁹. כן עסק רח"ד שלמה זוראפא בשאלות הנובעות מחידושים טכניים, כגון: האם מותר לטלטל שעון, ולמתוח את קפיצו בשבת; או בשאלה הקשורה באפנת גילוח שהיתה מקובלת באלג'יר⁷⁰.

רח"ד שלמה זוראפא פעל בקהילת אלג'יר בתקופת הכיבוש הצרפתי, וההתישבות הצרפתית, ויש לכך הד בשאלות שהופנו אליו⁷¹.

רח"ד שלמה זוראפא נפטר בחדש תשרי שנת תר"כ (1859)⁷².

-
68. בסי' קסא שאלה מאלמדיה, ובסי' קסז שאלה מתיטואן.
69. ש"ש קז; דף קסג ואילך.
70. שם, צג, צד.
71. ש"ש נג, קכ"ז, קסה, קעב.
72. הקדמת בניו לש"ש.

תארי לימוד וכינויים

גולי קנ"א (1391) וצאצאיהם הקפידו על השימוש בתארי-לימוד, ולא זיכו אדם בתואר, אלא אם כן היה ראוי לו. יש להניח שלא היתה מערכת מוגדרת להענקת תארים, אלא פסקיו ותשובותיו, פרושיו ודרשותיו של המלומד, הם ששימשו בסיס להערכתו.

התארים הנמוכים במעלה היו:

המשכיל או המשכילים¹, אשר בו כונו בדרך כלל יהודים שלמדו תורה, אולם לא הגיעו למעלת מורי-הוראה מוכרים, הללו חוו לעחים את דעתם בשאלות שהתעוררו בקהל.

הנבון², אחד מן התארים של תלמידי החכמים בדרגות הנמוכות, קשה לעמוד במדוייק על מקומו בסולם התארים.

הוותיק³, תואר זה הוא מן התארים המתקדמים, ויש להניח שערכו גבוה מן התארים המוזכרים לעיל, הרשב"ש מרבה להשתמש בתואר זה.

חבר⁴, גם הוא מן התארים המתקדמים הניתנים לתלמידי חכמים.

לעחים התארים באים בשילוב כגון: החבר הוותיק⁵, משכיל ונבון⁶.

1. ריב"ש קכ; חשבץ ב: קו, קמא, רלו; ג: נ; רי"ש נח; רשב"ש כו, צג; ובעוד מקורות. יש לציין שלא תמיד ניתן לעמוד על מעלת התואר לפי שם האדם המכונה בו, משום שלעיתים תואר נמוך ניתן לאדם בצעירותו, ואילו בבגרותו זכה לתואר אחר.

2. ריב"ש א, ב, קנה; רשב"ש תל.

3. ריב"ש ו, ל, קסא; חשב"ץ א: נג, קיט, קל קעג; ב: רנד רלט; רשב"ש ד, יב, יט, מז ובמקורות רבים נוספים.

4. ריב"ש כ"ח; חשב"ץ א: כב, קכט, קעו. ברשב"ש יש לתואר זה גם משמעות של חפקיד חבר עירם, שליח ציבורם, מלמד תינוקותיהם. רשב"ש תיב.

5. חשב"ץ א: סו; רשב"ש רסו, שיא, שנג.

6. רשב"ש רצז, תקיד.

בעל הוראה⁷, תואר מתקדם, מכוון לאדם שעוסק בהוראת תורה והלכה.

החכם⁸, תואר הניתן לאיש שהשכלתו התורנית מושלמת, ואין עוררין על מעלתו בתורה.

לעומת תארי ההשכלה והלימוד, הכינוי דיין מבטא תפקיד, יש להניח שהוא ניתן כאשר לנושא התואר יש מינוי לדיינות מטעם הקהל, ולעיתים כינוי התפקיד דיין נוסף לתואר חכם, ואז הוא מכונה החכם הדיין⁹.

הרב¹⁰, התואר הגבוה ביותר, הניתן למלומד השייך לקבוצת חכמי ישראל מן המעלה הראשונה. הוא ניתן לחכמים מעולים, ויש בו גם כדי לבטא יחס של הערצה אישית.

הכינוי רבי מופיע פעמים רבות במקורותינו, אולם עיון מדוקדק מראה שאין לו משמעות של דרגה, תפקיד או תואר לימודי, והוא ניתן גם לאישים שאינם תלמידי חכמים מובהקים. הכינוי רבי ניסמך בדרך כלל לשם האיש לאחר התואר או התפקיד בו הוא מוגדר¹¹.

לאחר גרוש ספרד, במאות ה"ז והי"ז, ממשיכים להשתמש במרבית הכינויים והתארים, כגון: חבר, משכיל או בצרוף משכיל ונבון¹². הננו מוצאים גם את הצרוף נבון וחכם, המלמד שהתואר חכם, אין לו את המשמעות הקודמת של תואר ההשכלה הגבוה¹³.

7. תשב"ץ ב: יז, קיז, רלא.

8. ריב"ש מו, עא, קלג, קמז, קסח, קעא, קפא; תשב"ץ א: כב, כח, לג, נא, נג; ב: א, סח. צט, קכט, קלח, רפג ועוד; רשב"ש פט, קצא, קצה, רל, רלב, רנט, שצד ועוד.

9. ריב"ש טו; תשב"ץ א: לב, מט; ב: פו, פט; רשב"ש קיח, קצט, רפה.

10. תואר זה נתן הרשב"ץ לרב חסדאי קרשקש, לריב"ש, לחמיו הרב יונה דיסמיטרי וגיטו הרב שלמה דיסמיטרי. תשב"ץ א: נג, נח, קכט, קעו, ג: ל. הרשב"ש מכתיר בתואר זה את אביו הרשב"ץ, רשב"ש פט.

11. ריב"ש ח, יא, יד, כא, לד ועוד, וכן במקורות רבים ברשב"ץ וברשב"ש.

12. חוט א: א, יז, לא, נז. חוט ב: ג ז.

13. חוט א: ו, כז, לו, לז, מ; חוט ב: ב, יא, לד. ועייין בחיבורה של ל' בורנשטיין, מבנה ההנהגה הרוחנית ובתי הדין היהודיים באימפריה העות'מאנית במאות ה"ז והי"ז (חיבור לקבלת תואר מוסמך), בר-אילן תשל"ב, עמ' 71.

התואר חכם בלא צירוף, מצוי אף הוא במקורותינו¹⁴, אולם השימוש בתקופה זו בתואר החכם השלם, מלמד שתואר זה הוא הגבוה ביותר¹⁵.

תארי לימוד גבוהים שיש בהם הערצה, היו: הרב מורינו, או החכם השלם מורינו¹⁶.

במאה הי"ח התארים: הוותיק, הנבון, החבר אינם מוזכרים. התואר המשכיל מוזכר, ויש להניח שהוא מבטא את כלל הדרגות הנמוכות של לומדי-תורה ומורי הוראה¹⁷.

תארים מקובלים של לומדי תורה במאה הי"ח היו: תלמיד חכם, צורבא מרבנן, בעל תורה, או החכם¹⁸.

התארים החכם והחכם השלם, בתוספת ציון התפקיד דייקן, תוזרים פעמים רבות, ויש להם אותה משמעות כמו במאות ה"ז והי"ז¹⁹.

לתואר החכם השלם נוסף כינוי התפקיד הרב הכולל, אשר בו מכנה ר' יהודה עייאש את מורו ר' רי"ש צרור²⁰. ומשמעותו הרב הכללי או רב הקהילה, בדומה לרב ראשי בימינו.

14. חוט א: כא, כד, לג, מג; חוט ב: יב, כג, כד.

15. חוט א: כז, כח, מ, מא, מט, נה; חוט ב: א, י. גם לתואר החכם השלם נספח לעתים כינוי התפקיד דייקן, חוט א: מו; חוט ב: ט.

16. בתארים אלו זכה ר' נתנאל קרשקש, על אישיותו ראה: עמ' 163.

17. בי"ה אה"ע: כא; חו"מ: ט, יג; בי"ה ב: מז, פג.

18. בי"ה ב: א, טו, מט, סה, סח, צז, קט.

19. גם ביסודי ההערצה מורנו, הניתן לר' בנימין דוראן, בי"ה חו"מ: מג, דיני איסורי מאכלות ס"ז.

20. בי"ה הקדמה לדיני ומנהגי אלג'יר. חכמים מחוץ לאלג'יר כגון: שדרים מא"י מכונים החכם הכולל, או החכם השלם הכולל, וכך הרב הגדול. בי"ה או"ח: ז, יט; בי"ה ב: מט, נב.

רשימת המקורות והספרותכתבי יד וקטלוגים

אברהם אבן טוואה, נפך, תשובות בכתב יד,
כ"י ששון, אהל דוד מס' 714.

אגרות משפחת קאנשינו ושירים לכבוד בני
המשפחה. שני קבצים בכתב יד, ספריית
בודליאנה כ"י מס' 1189 (Migh. 234)
(Opp. Add. 4to, 84) 1987

- ראה D.S. Sassoon

אהל דוד

Ad. Neubauer, Catalogue of the Hebrew
Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford
1886.

- ראה אברהם אבן טוואה.

נפך

- סליחות וקינות לט' באב שנחתברו ע"י חכמי
אלג'יר, כ"י בית המדרש לרבנים, פריס מס' 26.

סליחות וקינות

- ראה יוסף בן אברהם שפורטש.

רי"ש

M. Steinschneider, Catalogue librorum
hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana, Berlin
1931

Catalogus שטיינשניידר,

D.S. Sassoon, אהל דוד, Descriptive catalogue
of the Hebrew and Samaritan manuscripts in
the Sassoon Library, London, 1-2, London
1932.

- יוסף בן אברהם שפורטש, תשובות בכתב
יד (ספר התמחוי), כ"י ששון, אהל דוד
מס' 612.

מקורות מתוך הספרות הרבנית

- אברהם בן טוואה, חוט המשולש, ג, תשובות, נדפס כחלק רביעי לתשב"ץ. (ראה תשב"ץ).
- אברהם הלוי, גנת ורדים, שו"ת על ד' חלקי השו"ע. קושטאנדינא חס"ו.
- אהל יעקב - ראה שפורטש יעקב, אהל יעקב.
- אוהב משפט - ראה דוראן שמעון בן צמח, אוהב משפט.
- יוסף אזוביב, ימים אחדים, ליוורנו תקנ"א.
- סעדיה אזוביב, תוכחת מוסר, ליוורנו חרל"א.
- חיים יוסף דוד אזולאי, מעגל טוב השלם, מהדורת אהרן פריימן, מחברת א, ברלין תרפ"א, מחברת ב, ירושלים תרצ"ד.
- חיים יוסף דוד אזולאי (מעתיק), זרע אנשים, הוסיאטיקן תרס"ב.
- עוזיאל אלחאיך, משכנות הרועים, ליוורנו תר"ך.
- אליהו מזרחי, תשובות - ראה מזרחי אליהו.
- מסעוד רפאל אלפאסי (ובניו שלמה וחיים), משחא דרבותא, ליוורנו תקס"ה.
- אברהם אנקאווא, כרם חמר, שו"ת וחקנות א-ב ליוורנו תרכ"ט-תרל"א.
- אפרים אנקאווא, שער כבוד ה', תוניס תרס"ב. ראה סתהון חיים.
- אברהם בושערה, ברית אברהם, ליוורנו תקנ"א.
- בי"ה - ראה עייאש יהודה, בית יהודה.
- בי"ה ב: - ראה עייאש יהודה, בית יהודה, ב.
- בית יוסף - ראה קארו יוסף, בית יוסף.
- אברהם בלעיש, פתח הבית, ליוורנו תר"ו.
- בני יהודה - ראה עייאש יהודה, בני יהודה.

ברית אברהם

- ראה בושערה אברהם.

ברכות מים

- ראה מיוחס מרדכי יוסף.

אברהם ב"ר יעקב גבישון, עומר השכחה,
ליוורנו תק"ח.

מסעוד גנון, זרע רב, נדפס בסוף יכין
ובועז, ליוורנו תקמ"ב.

גנת ורדים

- ראה אברהם הלוי.

צמח בר שלמה דוראן, יכין ובוועז א, ליוורנו
תקמ"ב.

שלמה בר צמח דוראן, חוט המשולש א, חשובות.
נדפס כחלק רביעי לחשב"ץ.

- , חשק שלמה, ויניציאה שפ"ג.

- , חפארת ישראל, ויניציאה חש"ד(ש"ס).

שלמה בר שמעון דוראן, חשובות הרשב"ש,
ליוורנו תק"ב.

שמעון בר צמח דוראן, אוהב משפט צדק,
ויניציאה שמ"ט ש"ן.

- , חידושים ופסקים למס' נידה,
ליוורנו תק"ה.

- , יבין שמועה, ליוורנו תק"ד.

- , מאמר חמץ (נדפס יחד עם יבין
שמועה), ליוורנו תק"ד.

- , מגן אבות, (פירוש למס' אבות)
ליוורנו תקכ"ג.

- , מגן אבות (החיבור הפילוסופי),
ליוורנו תקמ"ה.

- , חשב"ץ, חשובות, א-ג, אמשטרדם
תצ"ח.

שמעון בר שלמה דוראן, יכין ובוועז ב,
ליוורנו תקמ"ב.

- ראה ישועה הלוי.

הליכות עולם

- וזאת ליהודה - ראה עייאש יהודה, וזאת ליהודה.
- זכרון יהודה - ראה יהודה בן הרא"ש.
- זרע אנשים - ראה אזולאי חיים יוסף דוד, זרע אנשים.
- זרע יעקב - ראה יעקב בן נאים.
- זרע רב - ראה גנון מסעוד.
- חאג'יז, מלחמה לה' - משה האג'יז, מלחמה לה' וחרב לה', תע"ד.
- חוט ב: - ראה צרור שלמה.
- חוט ג: - ראה אברהם אבן טוואה, חוט משולש.
- חיים בן עטר, אור החיים - רפאל יוסף ב"ר חיים חזן, חקרי לב. חידושים ושו"ת על ד' חלקי השו"ע, דפוס צילום ירושלים תש"ל.
- חיים בן עטר, אור החיים - חיים בן עטר יעקב ב"ר יעקב דוד, סמא דחיי, שו"ת על ד' חלקי השו"ע, אמ"ד, תצ"א.
- חסד לאברהם - ראה טוביאיאנה אברהם בר שלום.
- חקרי לב - ראה חזן רפאל יוסף בר חיים.
- חשק שלמה - ראה דוראן שלמה בר צמח, חשק שלמה.
- יהודה אלברצלוני, ספר השטרות - אברהם בר שלום טוביאיאנה, ספר חסד לאברהם, אזמיר תקכ"ד, מנטובה תקמ"ג.
- מימון יאפיל, פי צדיק, ליוורנו חקי"ט.
- יבין שמועה - ראה דוראן שמעון בן צמח, יבין שמועה.
- יהודה אלברצלוני, ספר השטרות - יהודה בן ברזילי הברצלוני, ספר השטרות, מהדורת שז"ח האלברשטאם, ברלין תרנ"ח.
- יהודה בר חנין, עץ החיים, ליוורנו תקמ"ג.

יהודה בן הרא"ש, זכרון יהודה שו"ת,
מהדורת דוד קאסל, ברלין תר"ו.

- יוסף בן-יהושע בן מאיר הכהן הספרדי,
ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית
אוטומאן התוגר, אמשטרדם תצ"ג.

- ספר דברי הימים למלכי צרפת
ומלכי בית אוטומאן התוגר, ג, מהדורת ד"א
גרוס, ירושלים תשט"ו.

- עמק הבכא, מהדורת מ' לטריס,
קראקוב תרנ"ה.

- ראה דוראן צמח בר שלמה.

- ראה דוראן שמעון בר שלמה.

- ראה אזוביב יוסף.

יעקב בן נאים, זרע יעקב, ליוורנו תקמ"ד.

- ישועות יעקב, נדפס ונכרך יחד
עם זרע יעקב.

יצחק בן לטיף, צורת העולם, וינה תר"ך.

יצחק בר ששת, תשובות הריב"ש, קושטא ש"ו-
ש"ז.

ירוחם ב"ר משולם. תולדות אדם וחוה, קושטא,
רע"ו.

- ישועה הלוי, הליכות עולם, מנטובה רנ"ו.

- ראה יעקב בן נאים, ישועות יעקב.

- ראה אנקאווא אברהם, כרם חמר.

- ראה עייאש יהודה, לחם יהודה.

- ראה דוראן שמעון בן צמח, מאמר חמץ.

- ראה דוראן שמעון בן צמח, מגן אבות.
אליהו מזרחי, תשובות, קושטא ש"כ-שכ"א
(ירושלים תרצ"ח).

- ראה עייאש יהודה, מטה יהודה.

יוסף הכהן, דברי הימים

יכו"ב א:

יכו"ב ב:

ימים אחדים

ישועות יעקב

כרם חמר

לחם יהודה

מאמר חמץ

מגן אבות

מטה יהודה

מרדכי יוסף מיוחס, ברכות מים, שו"ת
על ד חלקי השו"ע. שאלוניקי תקמ"ט.

- ראה אזולאי חיים יוסף דוד.

מעגל טוב השלם

- ראה משה ישראל.

משאת משה

משה בן יצחק אלאשקר, שו"ת, ירושלים תשי"ט.

משה בן מימון, תשובות הרמב"ם, מהדורת
יהושע בלאו, א-ג, ירושלים תש"ך.

- משה ישראל, משאת משה, שו"ת על ד' חלקי
השו"ע, א-ב, קושטא תצ"ד-תצ"ה.

משאת משה

- ראה אלפאסי מסעוד רפאל.

משחא דרבנותא

- ראה אלהאיך עוזיאל.

משכנות הרועים

- ראה ברשימת כתבי היד.

נפך

- ראה חיים יעקב ב"ר יעקב דוד.

סמא דחיי

- יוסף בן יצחק סמברי, ליקוטים מדבר יוסף,
א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים,
א, אוקספורד תרנ"ג.

סמברי, ליקוטים מדברי יוסף

חיים סתהון, ארץ החיים, ירושלים תרס"ח.

- ראה גבישון אברהם ב"ר יעקב.

עומר השכחה

יהודה עייאש, בית יהודה, א, ליוורנו, תק"ו.

- , בית יהודה, ב, נדפס בתוך ספר
בני יהודה.

- , בני יהודה, ליוורנו תקי"ח.

- , וזאת ליהודה, זולצבאך תקל"ו.

- , לחם יהודה, ליוורנו תק"ה.

- , מטה יהודה, ליוורנו תקמ"ג.

- , קול יהודה, ליוורנו תקנ"ג.

- , שבט יהודה, ליוורנו תקמ"ג.

- ראה יהודה בר חנין.

עץ החיים

- ראה יאפיל מימון.	פי צדיק
- ראה צרור רפאל ידידיה שלמה.	פרי צדיק
- ראה בלעיש אברהם.	פתח הבית
- ראה ששפורטש יעקב, ציצת נובל צבי.	צנ"צ
שלמה צרור, חוט המשולש, ב, תשובות. נדפס כחלק רביעי לתשב"ץ. (ראה תשב"ץ)	
רפאל ידידיה שלמה צרור, פרי צדיק, ליוורנו תק"ח.	
יוסף קארו, בית יוסף (פרוש על ד' טורים), ויניציאה ש"י-ש"א.	
- ראה עייאש יהודה, קול יהודה.	קול יהודה
דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת דוד קאססעל, ברלין תר"ו-תר"ז.	
- ר"ת קול רנה וישועה באהלי צדיקים, הוגה ע"י החכם השלם חביב סולידאנו, ליוורנו תרי"ב.	קרוב"ץ
- שמואל רומאנילי, משא בערב, מהדורת ח' שירמן, ירושלים חשכ"ז.	רומאנילי, משא בערב
- ראה יצחק בר ששת.	ריב"ש
- ראה ברשימת כתבי היד.	רי"ש
- ראה משה בן מימון.	רמב"ם, תשובות
- רפאל שלמה הלוי, תשובות, נדפסו בסוף חידושי הריטב"א למס' שבת, שאלוניקי תקט"ו.	רפאל שלמה הלוי, תשובות
- ראה דוראן שלמה בן שמעון.	רשב"ש
- ראה עייאש יהודה, שבט יהודה.	שבט יהודה
שלום הכהן שולאל, נוה שלום, ליוורנו תקמ"ד.	
תשובות הגאונים, שערי צדק, שאלוניקי תקנ"ב.	שערי צדק
- ראה זוראפה חיים דוד שלמה.	שער שלמה
יעקב ששפורטש, אהל יעקב, אמשטרדם תצ"ז.	

יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת י'
תשבי, ירושלים תשי"ד.

- ראה אזוביב סעדיה.

- ראה דוראן שלמה בר צמח, תפארת ישראל.

- ראה דוראן שמעון בן צמח, תשב"ץ.

תוכחת מוסר

תפארת ישראל

תשב"ץ

ספרים

- אי-ש-ש-לום, מסעי נוצרים
מ' אי-ש-ש-לום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל,
תל-אביב תשכ"ו.
- אנסקי, יהודי אלג'יריה
מ' אנסקי, יהודי אלג'יריה מצו כרמיה עד
השחרור, תרגום מצרפתית א' אלמליח, ירושלים
תשכ"ג (המקור 1950)
- אסף, בתי הדין
ש' אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת
התלמוד, ירושלים תרפ"ד.
- אסף, העונשין
ש' אסף, העונשין אחרי חתימת התלמוד,
ירושלים תרפ"ב.
- אפשטיין, הרשב"ץ
I. Epstein, The responsa of Rabbi Simon b. Zema Duran, as a source of the history of the Jews in North Africa. London 1930.
א' אשתור, ראה שטראוס.
- בארון, The Jewish Community
S.W. Baron, The Jewish Community. Its history and structure to the American revolution, 1-3, Philadelphia 1942.
- בארון, היסטוריה חברותית ודתית
- A Social and Religious History of the Jews, 2nd ed., New York 1952+
בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, בתרגום יוסף נדבה, כרך שני, חלק' ששי, רמת-גן תשל"ב.
- בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה
י' בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו.
- בן-צבי, ר' משה מבאסולה
- מסעות ארץ ישראל לר' משה מבאסולה, מהדורת י' בן-צבי ירושלים תרח"ץ.
- בן-ששון, תולדות ישראל
ח"ה בן-ששון, תולדות ישראל בימי הביניים, תל-אביב תשכ"ט.
- בלוך, Inscriptions
I. Bloch, Inscriptions tumulaires des anciens cimetières israélites d'Alger, Paris 1888.
- בער, תולדות
י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט.
- ברונשוויג, Berberie
R. Brunschvig, La Berbérie orientale sous les Hafside, 2 vol., Paris 1940-1947.

- R. Brunschvig, Deux récits de Voyage inédits - Récits , ברונשוויג,
en Afrique du Nord, Paris 1936.
- ש' ברנשטיין, דיואן של שלמה בן משולם - ברנשטיין, דיואן
דאפיירה, א, ניו-יורק 1942.
- י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, - ירושלים חשי"א.
- S. D. Goitein, A mediterranean society, vol 2 - Society , גויטיין,
The Community, Los Angeles, London 1971.
- H. A. R. Gibb and H. Bowen, Islamic society and Society , גיב ובוון,
the West, Oxford 1950-1957.
- H. D. de Grammont, Histoire d'Alger sous la - Histoire , גראמון,
domination turque, Paris 1887.
- צ' גרץ, דברי ימי ישראל, מהדורת ש"פ - גרץ
ראבינוביץ, א-ח ווארשה תרס"ה (ט-י
בחרגום י"א טריוואש).
- דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט - י"ד דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, א-ד,
ניו-יורק 1924-1933.
- Ch. E. Dufourcq, L'Espagne Catalane et le - L'Espagne , דיפור
Maghreb aux XIIIe et XIVe siècles, Paris,
1966.
- Diego de Haedo, Topographia e Historia - Topographia , האדו
General de Argel, Valladolid 1612.
- M. J. M. Haddey (=Devoulx A.), Le livre dor des- Livre , האדיי
Israelites Algeriens, Alger 1871.
- א' הטל, יהדות צפון אפריקה, ביבליוגרפיה, - ירושלים חשל"ג, עמ' 109 ביבליוגרפיה
מפורטת על אלג'יריה.
- ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה - הירשברג, תולדות
הצפוניח א-ב, ירושלים חשכ"ה.
- א' הרשמן, רבי יצחק בר ששת (הריב"ש) דרך - הרשמן, הריב"ש
חיינו ותקופתו, ירושלים חשט"ז.

- CH. Andre Julien, Histoire de l'Afrique du Nord², 2 vol., Paris 1951-1952. - Histoire , ז'ילייך
- Haïm Zafrani, Etudes et recherches sur la vie intellectuelle juive au Maroc, de la fin du 15e au debut du 20e siècle, Vol.1, Paris 1972. - Etudes , זעפרני
- J. Hanoune, Aperçu sur les Israelites Algériens, et sur la communaute d'Alger, Alger 1922. - Aperçu , חאנון
- L.de Tassy, A compleat history of the piratical states of Barbary, London 1750. - History , די טאסי
- י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א. - טולידאנו, נר המערב
- La Tourneau Roger, The Almohad movement in North Africa in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Princeton 1969. - The Almohad , לה טורנו
- A.S.Tritton, Materials on Muslim education in the Middle Ages, London 1957. - Muslim Education , טריטון
- א' יערי, אגרות ישראל, תל-אביב תש"ג. - יערי, אגרות
- , מסעות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ו. - יערי, מסעות א"י
- , שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א. - יערי, שלוחי א"י
- A. Laroui, L'Histoire du Maghreb, Paris 1970 - L'Histoire , לארואי
- Bernard Lewis, Notes and documents from the Turkish archives, Jerusalem 1952. - Notes and documents , לואיס
- Leon L'Africain, Description de L'Afrique, Nouvelle edition traduite par A. Epaulard. Paris 1956. - , ליאון האפריקני
- S.Lane Poole, The Barbary corsairs, London 1896. - Barbary , לייך פול

- L. de Mas Latrie, Traites de paix et de commerce divers concernant les relations des chretions avec les Arabes de L'Afrique septentrionale au Moyen Age, Paris 1866. - מאס לטרי, Traites
- R.B. Merriman, The rise of the Spanish Empire, 4 Vol. New York 1918-1934. - ח' מיכל, אור החיים
- R.Millet, Les Almohades, Histoire d'une dynastie, Berbere, Paris 1923. - מילט, Les Almohades
- A.A.Neuman, The Jews in Spain, 2 Vol, Philadelphia 1944. - נוימן, Jews in Spain
- N. Slouschz, Travels in North Africa, Philadelphia 1927. - סלושץ, Travels
- L. Finkelstein, Jewish self-Government in the Middle Ages. New York 1924. - פינקלשטיין, Jewish Self-Government
- א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א-ג (מבוא והערות של אליעזר ריבלין) ירושלים תרפ"ח-תר"ץ. - פרומקין, תוח"י
- א' פריימאן, עניני שבחאי צבי, ברלין תרע"ב. - פריימאן, עניני שבחאי צבי
- א"ח פריימאן, סדר קדושין ונשוואין, ירושלים תש"ה. - פריימאן, סדר קדושין ונשוואין
- יו"ט ל' צונץ, הדרשות בישראל, בתרגום מ"א ז'ק ובעריכת ח' אלבק, ירושלים תש"ז. - צונץ, הדרשות בישראל
- L.Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, Berlin, 1865. - צונץ, Literaturgeschichte
- H.J.Zimmels, Die Marranen in der rabbinischen Literatur. Berlin 1932. - צימלס, Die Marranen
- ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר, ירושלים תשי"א. - קלאר, רבי חיים אבן עטר
- A.Chouraqui, Les Juifs d'Afrique du Nord, Paris 1952. - שוראקי, Juifs
- א' שטראוס, היהודים במצרים וסוריה שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד, תשי"א, תש"ל. - שטראוס, היהודים במצרים וסוריה
- ג' שלום, שבחאי צבי והתנועה השבחאית בימי חילו, א-ב, ת"א תשי"ז. - שלום, שבחאי צבי

מאמריםרשימת קיצורים של שמות כתבי עת וקבצים

א.ע.	-	האנציקלופדיה העברית
E.I.	-	Encyclopedia of Islam
H.J.	-	Historia Judaica
HUCA.	-	Hebrew Union College Annual
J.S.S.	-	Jewish Social Studies
MGWJ.	-	Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums
R.A.	-	Revue Africaine
REJ.	-	Revue des Etudes Juives

M.Eisenbeth, Les Juifs en Algerie et en Tunisie a l'epoque Turque (1516-1830), Extrait de la Revue Africaine. Vol.96 (1952) pp. 114-187, 343-384. - Les Juifs en Algerie, אייזנבט,

מ' אלון, המאמר במשפט העברי, ספר היוכל לפנחס רוזן, תשכ"ב, עמ' 171-201. - אלון, המאמר

א' אלמליח, לתולדות עדת המערבים בירושלים, לוח ארץ ישראל (לונץ), יד (תרס"ט) עמ' 53-88. - אלמליח, עדת המערבים

ש' אסף, אגרות ראשי קהילת צפת בשנים שס"ד-שס"ה; "קבץ על יד" ג (יג) (ת"ש), עמ' קטו - קמב. - אסף, אגרות מצפת

ש' אסף, אנוסי ספרד ופורטוגל התשובות, באהלי יעקב, ירושלים תשי"ג, עמ' 145-180. - אסף, אנוסי ספרד ופורטוגל

ש' אסף, עם הספר והספר, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 1-26. - אסף, עם הספר והספר

ש' אסף, לקורות הרבנות, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 27-65. - אסף, לקורות הרבנות

ש' אסף, לתולדות הנגידיים ר' יהונתן ור' יצחק שולאל, ציון ב (תרצ"ז), עמ' 121-124. - אסף, לתולדות הנגידיים

- מ' בניהו, 'לתולדות בחי המדרש בירושלים במאה הי"ז', HUGA, כא (1948) עמ' א=כח.
- , 'לתולדות קשריהם של יהודי מארוקו עם ארץ ישראל', סיני לה (תשי"ד), עמ' שי ז-שמ.
- , 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפח', ספר אסף ירושלים, תשי"ג, עמ' 109-125.
- F. Braudel, Les Espagnols et l'Afrique du Nord de 1492 a 1577, R.A. 1928, pp. 184-233, 351-428.
- י' בער, ההתחלות והיסודות של ארגון הקהלה היהודית בימי הביניים, ציון, טו (תשי"י), עמ' 1-41.
- א' בשן (שטרנברג), 'שבייתם ופדיונם של ספרים בהלכה ובמציאות ההיסטורית', תגים, א (תשכ"ט) עמ' 5-21.
- ב"צ דינור, 'תנועת עליה מספרד לארץ ישראל אחרי גזירות קנ"א', ציון לב (תשכ"ז), עמ' 161-174.
- ח"ז הירשברג, 'על בית הכנסת הקדום בעיר תוניס', ספר ח"מ שפירא בר אילן ט, (תשל"ב), עמ' 197-314.
- מ' וינשטיין, 'פאס וקשריה עם אלג'יר במאה הט"ו', זכור לאברהם, ירושלים תשל"ב, עמ' 13-24.
- א' טויטו, 'רבי חיים בן עטר', "זכור לאברהם", ירושלים תשל"ב, עמ' 36-46.
- י"מ טולידאנו, 'הכפוסים באלג'יר ורבי חיים כפוסים במצרים', סיני ל (תשי"ב), עמ' עו-עט.
- , 'קינות ואגרות על מוח ר' ברוך טולידאנו ז"ל', ירושלים (לונץ) ח' (תרס"ט) עמ' 305-313.
- H. Jaulus, R. Simon ben Zemah Duran, ein Zeit und Lebensbild, MGWJ, 23 (1874) pp. 241-259. 308-317, 355-366, 398-412, 447-463, 499-514; 24 (1875) 160-178.
- יאולוס, הרשב"ץ

H. Jaulus, Die Responsen des R. Isaak ben Scheschet chronologisch geordnet. MGWJ, 24 (1875), pp. 320-325.

A. Cahen, Notice Historique sur les Israelites - de l'Algerie, in UHRY Isaac, Recueil des lois... Bordeaux 1878.

כהן, Notice

A. Cahen, Les Juifs dans l'Afrique septentrionale, - Recueil des notices et memoires de la Societe archeologique de la province de Constantine, 1867, pp. 102-208 ; et ouvrage separe Constantine 1867.

כהן, Les Juifs

ש"ד לוצאטו, 'שירים מלוקטים', כרם חמד, ד (תקצ"ט) עמ' 34-35.

י' ליכטנשטיין, 'מאמצי היהודים להשיג את ביטולה של פקודת הגירוש ושיוויגון דתי לבני אמונתם בספרד בשנת 1868', בר-אילן ז-ח (חש"ל), עמ' 280-307.

י' מאנן, 'סקירה היסטורית על דיני נפשות בזמן הזה', וזאת ליהודה, בודעפשט תרפ"ו, עמ' 200-208.

מאנן, דיני נפשות

Cf. G. Marçais, Recherches d'archeologie musulmane, Honain, R.A. 1928 pp. 333-350.

מארסיי, Recherches

י' מרעלי, 'ספר צפנת פענח, פליטה שירי הריב"ש והרשב"ץ', קובץ "על-יד" ז (יב-יג) ברלין תרנ"ו-תרנ"ז. עמ' 3-44.

מרעלי, צפנת פענח

A. Neubauer, Documents inédits, La famille כ-לץ REJ Vol 5 1882 pp. 47-52.

נויבאואר, כלץ

R. S. Sirat, Omer Hasikha et la famille des Gabison, Fourth World Congress of Jewish Studies, Jerusalem 1968, Vol II, pp. 65-67.

סיראט, עומר השכחה

י' לוחודות עדת המערביים, ירושלים (לונץ) ז (תרס"ו), עמ' 113-135.

סלושץ, עדת המערביים

צ"י צמלס, דוראן, האנציקלופדיה העברית, יב, עמ' 240.

צימלס, דוראן

D. Kaufman, Des Todesjahr des Rabbi Isak bar Scheschet MGWJ, 31 (1882) pp. 86-91.

- , Die Grabschrift des R. Isak bar Scheschet, MGWJ, 32 (1883), 190-192.

- , Zu den Gedichten R. Isak bar Scheschet's und R. Simeon B. Zemah Duran's. MGWJ, 41 (1897) pp. 660-666.

M. Rosenstock, The House of Bacri and Busnach; - The House of Bacri , רוזנשטוק,
A chapter from Algeria's commercial history. and Busnach
JSS. Vol 14 (1952) pp. 343-364.

- Economic and social conditions among the - Economic social , רוזנשטוק,
Jews of Algeria 1790-1848. Historia Judaica.
Vol 18 (1956) pp. 3-26.

- ראה לוצאטו.

שד"ל

This work was carried out under the supervision of Professor H.Z. (J.W.) Hirschberg from the Department of Jewish History of Bar Ilan University, and the head of the Research Institute of the History of the Jews in the Orient.

CONTENTS

Summary (Hebrew)	I
Summary (English)	I
A List in Hebrew and foreign tongues of places which are mentioned in the dissertation	IV
Introduction	1
Chapter I The Social and secular leadership	46
Chapter II The courts of Law	68
Chapter III The spiritual and religious life	93
Chapter IV The spiritual centre of Algiers and the centres of secondary importance	172
Chapter V The relation with the smaller communities and the farther congregations	196
Chapter VI The relation with the communities outside Algeria	218
Chapter VII The period of spiritual and social decline	260
Addendum A The personality of Rabbi Joseph Sasportas. The spiritual centre of Honain	269
Addendum B A list of books which were written by Algerian scholars	308
Bibliography	313

I

The Jewish Communities in Algeria between the
years 1300 - 1830

Abstract of a Dissertation

The Jewish population in Algeria dates back to the ancient settlements that existed for centuries before the outbreak of the ALMORAVIDES and ALMOHADES oppressions in the 11th and 12th centuries. These Oppressions caused the decline of the Jewish communities. In spite of the Jewish suffering, they succeeded in maintaining their identity and their spiritual and communal life up to the time of the revival, when refugees from Spain and Majorca arrived in the wake of the 1391 Persecutions.

The wave of refugees from Spain and Majorca, which was headed by the Hakhamim Rabbi Isaac bar Sheshet Perfet (Ribash) and Rabbi Simon ben Zemah Duran (Rashbatz), brought about the establishment of new communities alongside already-existing communities in some cities, whereas in other cities, it led to the establishment of joint, united communities.

These changes produced a flourishing new spiritual centre for Jewry which soon made its presence felt in most of the Mediterranean countries.

The first chapter of the dissertation deals with the social-secular leadership of the community which - in the ancient kehillot- was in the hands of the SHEIKH (ZAKEN) who was nominated by the authorities on the strength of his social and familial status.

II

The refugees brought with them a more democratic form of leadership from Spain, as well as the custom of appointing leaders elected by the public.

The head of this board of leaders was the "NASI" , the "NAGGID" or "MUKKADAM". Its functions were manifold, since there was a shortage of rabbinical scholars, especially in the smaller communities. The second chapter deals with the courts of law and their composition. At first, with the arrival of the exiles, a dispute broke out between the "RIBASH" and the "RASHBATZ" about the appointment to the post of DAYAN (rabbinical judge) which had been conferred upon the RIBASH by the authorities. At that time most courts of law in the big kehillot were composed of a single expert DAYAN . The scarcity of DAYANIM resulted in the establishment of courts, whose DAYANIM were elected by the kehilla. They dealt mainly with cases of civil law (EINEI MAMONOT). The courts usually sat in the local synagogues and the hearings were held publicly. The main instrument of law enforcement at the disposal of the DAYANIM was the ban or excommunication. Our sources indicate additional forms of punishment, such as flogging and - in extreme cases - even capital punishment. Whenever the need arose, the courts were assisted by the authorities in enforcing the law upon those who refused to accept their rule.

The third chapter deals with the spiritual and religious life of the community, primarily based on the education of the children in schools and the teaching of TORAH by teachers and tutors, who also performed other religious duties in the community.

III

Older pupils went to the "YESHIVOT" (rabbinical colleges) in Algiers and other Jewish centres. The most important YESHIVAH was in the city of Algiers, and its students went forth to teach Torah (the Law) in smaller and more remote congregations.

The congregation at large learned TORAH, especially by listening to the sermons preached on Sabbath and on holidays.

The HAKHAMIM in Algeria were influenced by the main spiritual trends of the medieval Jewish world: philosophy and kabbalah - their attitude towards these trends, however, was not uniform. It can be stated that the further away in time that the Spanish exodus became, the more the HAKHAMIM departed from rationalism and philosophy and approached the Kabbalah and mysticism.

The spiritual creation of the Algerian Jews was prolific, touching on all spheres of Jewish religion and culture: Halakhic judgements and Responsa, interpretation of the Bible and its Commentaries, sermons, philosophy, kabbalah and "Piyut (religious poetry).

The second part of this chapter deals with the history of the HAKHAMIM during the 16th and 17th centuries which - owing to the paucity of printed source material - is rather an unknown era in the history of the Algerian Jews. In this part of the chapter we have, therefore, for the first time, a consecutive history of the Algerian HAKHAMIM during the 16th and 17th centuries.

Much space is given Rabbi Abraham Ibn Tawwah whose personality and contacts are described on the basis of the book "NOFEKH", a

IV

manuscript containing one hundred and fifty responsa and PIYUTIM. Another personality to whom much attention is given is Rabbi SHLOMOH BEN ZEMAH DURAN, author of part I of the responsa "HOUT HAMESHOULASH". His letters are to be found in a collection of letters of the Canssino family, a manuscript in the Bodleiana library.

Chapters four to six deal with the spiritual ties between the Jewish Communities in and beyond Algeria and the spiritual centre in Algiers. After the destruction of the centre in Spain during the 1391 riots, Algiers had become one of the most important spiritual centres of the Diaspora; in fact, it replaced the Spanish centre. In addition to the centre of Algiers there were centres of secondary importance in the large kehillot such as Constantine, Bejaia, Mostaganem, Tlemcen and Honain. In these places the rabbinical scholars and teachers answered questions put before them by members of their own congregations and those nearby. More difficult problems were forwarded to the HAKHAMIM of Algiers. There were, moreover, a great number of smaller kehilot and congregations without resident HAKHAMIM and HALAKHIC teachers or with teachers whose standards were lower. That is why they were in constant need of guidance by the HAKHAMIM of Algiers, in major as well as in minor problems.

The fame of the Algerian HAKHAMIM in the 15th century spread far beyond the boundaries of the country, and kehilot of Spain, Morocco, Tunisia, Tripolitania and Egypt dispatched to them questions

V

on HALAKHIC matters. The establishment of new centres within the Ottoman Empire after the expulsion from Spain reduced the influence of the Algiers centre on all these countries - nevertheless they continued to submit HALAKHIC judgements to the Algiers' scholars for expertise. A special place in the sixth chapter is assigned to the relations with ERETZ ISRAEL; the Aliyah there, the communications via letters and the many donations for the Jewish population in ERETZ ISRAEL. These ties were maintained and strengthened in particular by the SHADARIM (emissaries) from ERETZ ISRAEL who were always well received in Algeria.

The seventh and last chapter deals with the period of spiritual and social decline, the symptoms of which are present already in the 17th century. The strengthening of the SHABTAIC movement was one of them.

During the 18th century this crisis caused the outstanding Hakhamim to depart from Algeria. It also caused the Dayanim and secular leaders to commit wrongdoings and miscarriages of justice.

This internal crisis, followed by the French conquest in 1830, brought to an end a very important period in the history of the Algerian Jews.

Of the two addenda to the thesis, the first deals with the spiritual centre of Honain and with the personality of Rabbi Joseph Sasportas and his relations with his contemporaries. It is based mainly upon the book of responsa of Rabbi Joseph Sasportas, a book that exists only in manuscript form.

The purpose of the second addendum is to illustrate the full extent of the spiritual creation of the Algerian HAKHAMIM

VI

during the era with which the dissertation is concerned. This addendum includes a list of sixty-four books and essays in all fields of Jewish creation, written by Algerian scholars. Some of these writing still exist only in manuscript form.

To sum up - it can be said that the dissertation contains much material on the Jewish society from the time of its revival as a result of the 1391 persecutions in Spain up to the beginning of its decline on the eve of the French conquest in 1830.